

EULIMENE

Vol 15 (2014)

EULIMENE 15-16 (2014-2015)

**Χρυσά στεφάνια με φύλλα κισσού από τις
αρχαίες ροδιακές νεκροπόλεις**

Εριφύλη Κανίνια

doi: [10.12681/eul.32813](https://doi.org/10.12681/eul.32813)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Τόμος 15-16
Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2014-2015

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Π. Μανουσάκη 5–Β. Χάλη 8
GR 741 00–Ρέθυμνο

Χατζηχρήστου 14
GR 117 42–Αθήνα

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ–ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)

Αναπλ. Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)

ΒΟΗΘΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Δήμητρα Τσαγκάρη (Αθήνα)

Δρ. Σταυρούλα Οικονόμου (Αθήνα)

Γεώργιος Μαυρουδής (Ρόδος)

PUBLISHER

MEDITERRANEAN

ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

P. Manousaki 5–V. Chali 8
GR 741 00–Rethymnon

Chatzichristou 14
GR 117 42–Athens

PUBLISHING DIRECTORS, EDITORS-IN-CHIEF

Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)

Assoc. Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)

ASSISTANTS TO THE EDITORS

Dr. Dimitra Tsangari (Athens)

Dr. Stavroula Oikonomou (Athens)

Georgios Mavroudis (Rhodes)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

2014-2015

EULIMENE

ISSN: 1108–5800

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Καθ. Πέτρος Θέμελης (Ρέθυμνο)
Καθ. Νίκος Σταμπολίδης (Ρέθυμνο)
Ομ. Καθ. Alan W. Johnston (Λονδίνο)
Καθ. Mariusz Mielczarek (Łódź)
Καθ. Άγγελος Χανιώτης (Princeton)
Αναπλ. Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)
Δρ. Ιωάννης Τουράτσογλου (Αθήνα)
Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Καθ. Αναγνώστης Αγγελαράκης (Adelphi)
Καθ. Σταύρος Περεντιδής (Αθήνα)

ADVISORY EDITORIAL BOARD

Prof. Petros Themelis (Rethymnon)
Prof. Nikos Stampolidis (Rethymnon)
Em. Prof. Alan W. Johnston (London)
Prof. Mariusz Mielczarek (Łódź)
Prof. Angelos Chaniotis (Princeton)
Assoc. Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)
Dr. Ioannis Touratsoglou (Athens)
Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)
Prof. Anagnostis Agelarakis (Adelphi)
Prof. Stavros Perentidis (Athens)

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ είναι μία επιστημονική περιοδική έκδοση με κριτές που περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την Υστερομινωική / Υπομινωική / Μυκηναϊκή εποχή (12^{ος} / 11^{ος} αι. π.Χ.) έως και την Ύστερη Αρχαιότητα (5^{ος} / 6^{ος} αι. μ.Χ.).

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ περιλαμβάνει επίσης μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχειολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές εμπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τις παρακάτω οδηγίες:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία συνοδεύεται από μια περίληψη περίπου 250 λέξεων σε γλώσσα άλλη από εκείνη της εργασίας.
2. Συνοτομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates et al., *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets*, ASP.
3. Οι εικόνες πρέπει να υποβάλλονται σε μορφή αρχείου .jpg ή .tiff και σε ανάλυση τουλάχιστον 1,200 dpi (dots per inch) προκειμένου για γραμμικά σχέδια και 400 dpi για ασπρόμαυρες εικόνες (στην κλίμακα του γκρι). Όλα τα εικονογραφικά στοιχεία πρέπει να είναι αριθμημένα σε απλή σειρά.
4. Οι εργασίες υποβάλλονται ηλεκτρονικά στις ακόλουθες διευθύνσεις: litinasn@uoc.gr και stefanakis@rhodes.aegean.gr.

Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίζει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.

Οι συγγραφείς θα λαμβάνουν ανάπτυπο της εργασίας τους ηλεκτρονικά σε μορφή αρχείου .pdf και έναν τόμο του περιοδικού.

Συνδρομές – Συνεργασίες – Πληροφορίες:

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Π. Μανουσάκη 5 – Β. Χάλη 8, Ρέθυμνο – GR 74100

Δρ. Νίκος Λίτινας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο – GR 74100 (litinasn@uoc.gr)

Αναπλ. Καθ. Μανώλης Ι. Στεφανάκης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Ρόδος – GR 85132 (stefanakis@rhodes.aegean.gr)

web: <http://www.eulimene.eu/>

EULIMENE is a refereed academic periodical which hosts studies in Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by EULIMENE runs from the Late Minoan / Sub Minoan / Mycenaean period (12th / 11th cent. BC) through to the Late Antiquity (5th / 6th cent. AD).

EULIMENE will also welcome studies on Anthropology, Palaiodemography, Palaeo-environmental, Botanical and Faunal Archaeology, the Ancient Economy and the History of Science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by a summary of about 250 words in one of the above languages, other than that of the paper.
2. Accepted abbreviations are those of *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates et al., *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets*, ASP.
3. Illustrations should be submitted in .jpg or .tiff format of at least 1,200 dpi (dots per inch) for line art and 400 dpi for halftones (grayscale mode) resolution. All illustrations should be numbered in a single sequence.
4. Please submit your paper to: litinasn@uoc.gr and stefanakis@rhodes.aegean.gr.

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished.

Offprint of each paper in .pdf format, and a volume of the journal will be provided to the contributors.

Subscriptions – Contributions – Information:

Mediterranean Archaeological Society, P. Manousaki 5 – V. Chali 8, Rethymnon – GR 74100

Dr. Nikos Litinas, University of Crete, Department of Philology, Rethymnon – GR 74100 (litinasn@uoc.gr)

Assoc. Prof. Manolis I. Stefanakis, University of the Aegean, Department of Mediterranean Studies, Rhodes – GR 85132 (stefanakis@rhodes.aegean.gr)

web: <http://www.eulimene.eu/>

Περιεχόμενα
EYΛΙΜΕΝΗ 15-16 (2014-2015)

List of Contents
EULIMENE 15-16 (2014-2015)

Περίληψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti	6
Eirene Roupaki , Hand mills from the vicinity of the Athenian Acropolis. The findings from Athens Metropolitan Railway excavations.....	11
Nikos Panagiotakis – Marina Panagiotaki , <i>Kefala</i> between Skopela and Gournes: A possible Greek sanctuary	55
Απόστολος Δ. Θάνος , Ο ζωγράφος του Τάλω. Παρατηρήσεις στα έργα ενός αγγειογράφου του τέλους του 5 ^{ου} αι. π.Χ.	67
Εριφύλη Κανίνια , Χρυσά στεφάνια με φύλλα κισσού από τις αρχαίες ροδιακές νεκροπόλεις,	101
† Γιώργος Δεσπίνης , Πλακούντες ιδιόσημοι.....	121
Eleni K. Tziligkaki , A quarry-mark from ancient Thera	131
Βιβλιοκρισίες / Book Reviews	
Rocha Pereira, M. Helena. <i>Greek vases in Portugal</i> (2nd edition with a new supplement; 1st edition 1962). Coimbra: Centro de Estudos Clássicos e Humanísticos da Universidade de Coimbra (CECH), 2010. 165 p., 66 p. of plates. €17.00 (pb). ISBN 9789898281241 (Anthi Dipla).....	149
Hans v. Mangoldt, <i>Makedonische Grabarchitektur. Die Makedonischen Kammergräber und ihre Vorläufer</i> , Band I: Text, Band II: Tafeln und Karten, Tübingen-Berlin 2012 (Ιωάννης Π. Τουράτσογλου).	151
G.F. La Torre, <i>Sicilia e Magna Grecia. Archeologia della colonizzazione greca d'Occidente [Manuali Laterza, 314]</i> , Roma-Bari, editore Laterza, 2011. Pp. XIII+409 [ISBN: 978-88-420-9511-8] (Paolo Daniele Scirpo).....	154

Περίληψεις / Summaries / Zusammenfassungen /

Sommaires / Riassunti

Eirene Poupaki, Hand mills from the vicinity of the Athenian Acropolis. The findings from Athens Metropolitan Railway excavations, *EYΛIΜENH* 15-16 (2014-2015), 11-53.

Χειρόμυλοι από την περιοχή της αθηναϊκής Ακρόπολης. Τα ευρήματα από τις ανασκαφές του αθηναϊκού ΜΕΤΡΟ. Το παρόν άρθρο αποτελεί προκαταρκτική παρουσίαση των χειρομύλων για την άλεση των δημητριακών που εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο Μακρυγιάννη, στους πρόποδες της Αθηναϊκής Ακρόπολης, την οποία διενήργησε η πρώην Α΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων πριν από την κατασκευή του Σταθμού του ΜΕΤΡΟ «Ακρόπολις». Η έρευνα επικεντρώνεται στους χειρόμυλους παλινδρομικής κίνησης, τους χειρόμυλους «ολυνθιακού τύπου» και στους περιστροφικούς χειρόμυλους, οι οποίοι ήρθαν στο φως κατά την ανασκαφή, όχι κατά χώραν, αλλά είτε ανασύρθηκαν από επιχώσεις διαφόρων χρονικών περιόδων, κυρίως αρχαίων φρεάτων και δεξαμενών, είτε είχαν εντοιχισθεί σε τοιχοποιίες ή θεμελιώσεις διαφόρων κτιρίων. Αυτοί οι χειρόμυλοι ήταν κατασκευασμένοι από ηφαιστειακά πετρώματα άγνωστης προέλευσης, δεδομένου ότι δεν έχουν διενεργηθεί έως σήμερα πετρολογικές αναλύσεις. Οι μυλόλιθοι παλινδρομικής κίνησης «σαμαρωτού τύπου» και οι μυλόλιθοι «ολυνθιακού τύπου» αποτελούν την πλειονότητα των αντικειμένων που μελετήθηκαν και χρονολογούνται σε γενικές γραμμές από την προϊστορική εποχή έως τη ρωμαϊκή περίοδο, ενώ οι περιστροφικοί χειρόμυλοι είναι σπάνιοι. Επιχειρείται η χρονολόγηση των αθηναϊκών χειρομύλων της ανασκαφής με βάση τη σύγκρισή τους με ήδη δημοσιευμένα παράλληλα από άλλες περιοχές, τη χρονολόγηση της στρωματογραφίας της ανασκαφής και τα καλά χρονολογημένα συνευρήματά τους. Τέλος, σκιαγραφείται μία πτυχή της καθημερινής ζωής των κατοίκων της περιοχής, που κατά μερικούς ερευνητές ταυτίζεται με το Αθηναϊκό Δήμο του Κολλυτού.

Nikos Panagiotakis – Marina Panagiotaki, *Kefala* between Skopela and Gournes: A possible Greek sanctuary, *EYΛIΜENH* 15-16 (2014-2015), 55-66.

Η Κεφάλα μεταξύ Σκοπέλας και Γουρνών: ένα πιθανό ιερό ελληνικών χρόνων. Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που εντοπίστηκαν στον λόφο Κεφάλα στη βόρεια-κεντρική Κρήτη κατά την επιφανειακή έρευνα *The Pediada Survey Project*, ανήκουν μάλλον σε κάποιο ιερό ελληνικών χρόνων παρά σε μια ακρόπολη ή ένα οχυρό. Την ταύτιση με το πρώτο ενισχύουν το χαμηλό ύψος του λόφου και η εύκολη πρόσβαση στην κορυφή από τα νότια, καθώς και το επιπεδοποιημένο πλάτωμα που τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ορίζουν. Η ταύτιση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων με ιερό ενισχύεται επίσης από την γεωγραφική θέση της Κεφάλας, κατά πάσα πιθανότητα, στα όρια των μεγάλων πόλεων-κρατών της Κνωσού και της Λύκτου-Χερσονήσου, αλλά και την καλής ποιότητας κεραμική που σχετίζεται με αυτά.

Απόστολος Δ. Θάνος, Ο ζωγράφος του Τάλω. Παρατηρήσεις στα έργα ενός αγγειογράφου του τέλους του 5^{ου} αι. π.Χ., *EYAIMENH* 15-16 (2014-2015), 67-100.

The Talos painter. Remarks on the works of a late 5th century B.C. vase-painter. The subject of the present article is the works of Talos Painter. The specific painter, whose action is confined in the last decades of the fifth century B.C. and early fourth century B.C., is one of the main representatives of the “Rich Style”. The conventional name “Talos Painter” was given to the vase painter by J.D. Beazley due to the depiction of the mythical bronze giant Talos on the main side of the volute crater that was found in the necropolis of Ruvo in Apulia.

In the first part of the article the stylistic characteristics are examined in order to clarify his artistic “identity”. The analysis of those stylistic characteristics has facilitated the re-examination of older attributions of certain vases.

Following this the types of vases decorated by the Talos Painter were examined. From the study of the available material, it seems that he preferred large vases, especially craters and loutrophoroi and also amphora of Panathenaic type, nuptials lebes, hydries and pelikes. The representations decorating those vases have also been examined and analyzed.

Finally, the article concludes with the examination of his apprenticeship and his collaboration with other painters. This examination can lead to the suggestion that the Talos Painter could have been an apprentice to Meidias Painter and also that he co-existed for a certain period in the same workshop with the Modica Painter.

Εριφύλη Κανίνια, Χρυσά στεφάνια με φύλλα κισσού από τις αρχαίες ροδιακές νεκροπόλεις, *EYAIMENH* 15-16 (2014-2015), 101-119.

Gold wreaths with ivy leaves from the nekropoleis of the Rhodian State. The nekropoleis over the greater area of the Rhodian State yielded a considerable number of pure gold wreaths, unfortunately most of them in fragmentary condition. Among them, two gold wreaths with ivy leaves, preserved mostly intact, are of special interest: the wreath from Megisti (Kastellorizo), now housed in the National Archaeological Museum, Athens (cat. no. Χρ 1058) and one wreath found during rescue excavation in the eastern necropolis of Rhodes (Rhodes Museum, cat. no. M 1529).

The gold wreath from Kastellorizo, found in 1913 by three residents of the island on the plateau of Hagios Georgios tou Vounou, was handed over to the archaeologist Nikolaos Kyparissis and transferred to the National Museum in Athens as a gift to the motherland from a humble faraway corner of Greek soil. Regarding its date, a first, rather early evaluation is based on its typological similarities with the excavated wreaths from Sevasti (Thessaloniki Museum, cat. no. ΜΔ 2579) and Apollonia (Thessaloniki Museum, cat. no. ΑΠΟ 662), which date to the middle and the third quarter of the 4th cent. B.C. respectively. However, certain construction innovations, already adopted in the Kastellorizo wreath (gold ribbon-shaped stalks, small tubes soldered on the circular stem for the stalks to fit into, the delicate flower sprays instead of steady corymbs etc.), are also encountered in the ivy wreath of Rhodes Museum M 1529 with gold ribbon-shaped leaf-bearing strip; since the latter was found in a stone casket (*osteotheke*), its earliest date is estimated at shortly before the middle of the 3rd cent. B.C. It would, therefore, be appropriate to

lower the date of the Kastellorizo wreath to the final years of the 4th or rather the early 3rd cent B.C. The wreath from Kastellorizo exudes the simplicity of a classical construction (we might characterize it as a work of art) and at the same time, it is enveloped in an aura of a more delicate movement, a subtle playfulness, a concept of wealth, which precisely characterizes a hellenistic creation.

It is doubtful whether the rather unskilled work connecting the two parts of the circular stem of the Kastellorizo wreath with twisted wire is original; the two parts may have originally been joined by a flexible ornamental element (Heraklean knot or double twined wire) or the circular stem may have been constructed as a single piece and the wire coil at the front of the wreath which keeps the two parts of the stem together may be an ancient repair. A close inspection of the stemless and somehow damaged heart-shaped leaflet which ornaments the top of the Kastellorizo wreath (now stuck on site with resin) showed that it did not originally belong to this wreath and most probably it was used (obviously “recycled” from another wreath) to disguise the ancient repair.

On the other hand, the ivy wreath of Rhodes Museum M 1529, seems to be a fine specimen of a massive production, during which the constituent parts of a wreath were made separately and, eventually, assembled according to the wishes of the clientele; this practice may be thought as typical of the vigorous commercial activity in the Hellenistic Rhodian State. Thus, the two ivy wreaths represent two different stages of constructional conception within the chronological framework between the final years of the 4th and the middle of the 3rd cent. B.C.

The two ivy wreaths from the nekropoleis of the ancient Rhodian State (together with a third one, still unpublished, found recently during rescue excavation in the Rhodian nekropolis) constitute a relatively large proportion of the totally ten known pure gold wreaths with ivy leaves; the rarity of ivy wreaths is probably mainly due to the fact that it takes more gold sheets to fabricate heart-shaped ivy leaves than lanceolate myrtle ones. Also, the cost of ivy leaves would have been higher by the additional material and work required to reinforce the support of the sizeable heart-shaped leaves. However, it seems that the wealthy middle class Rhodian society of the Hellenistic time, largely familiar with the cult of Dionysos – obviously under the influence of the active *koinon of Dionysiastai*– could possibly afford the purchase of an ivy wreath. The rather large proportion of ivy leaf wreaths found in the nekropoleis of the ancient Rhodian State could also be associated with the chthonic aspect of the cult of Dionysos, which appears to have been widespread in Rhodes as demonstrated by a series of finds and, most importantly, the relief representations of the Dionysiac procession on the grave complexes at Korakonero (Bilde 1999, 227 ff.).

† **Γιώργος Δεσπίνης**, Πλακούντες ιδιόσχημοι, *EYAIMENH* 15-16 (2014-2015), 121-130.

In der vorliegenden Untersuchung wird das Deutungsproblem behandelt, das die Darstellungen auf einer Gruppe von Weihreliefsaufwerfen, die aus Attika stamen und sehr wahrscheinlich alle ins 4. Jahrhundert v. Chr. zu datieren sind. Auf diesen Reliefs sind ein, zwei oder dreigleichartige Motive nebeneinander dargestellt, die aus zwei sich X-förmigkreuzenden, schwacheingetieften Elementen bestehen. Auf den abgerundeten Enden erkennt man in Relief dargestellte oder eingeritzte Mondsicheln und auf dem Kreuzungspunkt einen plastischen Knopf.

S.A. Koumanoudis erwog in seiner 1862 erschienenen Publikation eines dieser Reliefs, das eine Weihinschrift für Demeter und Kore besitzt, dass hier eine Art von Backwerk dargestellt sein könnte, ein Vorschlag, dem die jüngere Forschung mit Zurückhaltung gegenüber tritt. Verf. stimmt Koumanoudis dagegen zu und erkennt in den Reliefdarstellungen ein Backwerk, das in der antiken Literatural *κρηπίδες* bezeichnet wird. Bei Polydeukes und Hesychios ist überliefert, dass diese *κρηπίδες* eine den Schuhsohlenähnliche Form besaßen, von denen sich auch der Name herleitet. Die Kuchen bestanden aus Mehl und Honig und waren *ἔγχυτοι*, was bedeutet, dass der Teig in Formen gegossen wurde. Nach dem sie aus der Form genommen worden waren, wurden sie vor dem Ausbacken über Kreuz angeordnet und an den Enden mit den Mondsicheln so wie auf dem Kreuzungspunkt mit einem Knopf versehen. Wie Polydeukes berichtet, wurde das Backwerk in Stücke gebrochen und zusammen mit Geflügelbrühe verzehrt. Auf das Gebäck wurde auch auf Holzkohlen feuergegrilltes Geflügel gelegt, das alserstes verspeist wurde. Für die eigenartige Kombination von süßem Backwerk mit Geflügelbrühe verweist Verf. auf ein modern griechische Süßigkeit, zu deren Zutaten neben Mehl, Zucker und Milch auch gekochtes Hühnerfleisch gehört.

Eleni K. Tziligkaki, A quarry-mark from ancient Thera, *EYAIMENH* 15-16 (2014-2015), 131-148.

Ένα λιθουργικό σήμα από την αρχαία Θήρα. Οι επαφές μεταξύ Κρήτης και Θήρας κατά την ανατολιζουσα και αρχαϊκή περίοδο, επιβεβαιωμένες από τον Ηρόδοτο, την κεραμική και τη γλυπτική, ενισχύονται επιπλέον από δύο «λιθουργικά σήματα» σε λατομεία των δύο νησιών. Ένα λατομικό σήμα στον τύπο του Παραθύρου ή της Πύλης είχε χαραχθεί σε λατομείο του 7^{ου} αι. π.Χ. στο όρος Προφήτης Ηλίας στη Θήρα. Ο αρχαϊκός χαρακτήρας της θέσης σε συνδυασμό με την παντελή απουσία του τύπου του Παραθύρου στο σύνολο των λιθουργικών σημάτων του ΥΜ Ι οικισμού του Ακρωτηρίου, αποκλείουν την πιθανότητα μινωικής χρονολόγησης. Υπ' αυτήν την έννοια, στην παρούσα εργασία υποστηρίζεται ο αρχαϊκός χαρακτήρας στο τμήμα του λατομείου «Στα Σκαριά» Παλαικάστρου Κρήτης, στο οποίο είναι χαραγμένο ένα λατομικό σήμα επίσης στον τύπο του Παραθύρου. Δεν είναι πρωτοφανής άλλωστε η επιβίωση συμβόλων της Εποχής του Χαλκού στην αρχαϊκή περίοδο. Αυτά τα λατομικά σήματα θα μπορούσαν να ερμηνευθούν ως ενδείξεις μιας κομπανίας χτιστών, οι οποίοι μετακινούνταν από μέρος σε μέρος κατά παραγγελία. Παράλληλα προσφέρονται από την Αθήνα του 4^{ου} αι. π.Χ. αλλά και από τα «μπουλούκια» των παραδοσιακών χτιστών στην ηπειρωτική Ελλάδα από τον 18^ο αιώνα έως τα μέσα της δεκαετίας του '60. Μια πιθανή θαλάσσια διαδρομή μεταξύ της Θήρας του 7^{ου} αι. π.Χ. και των ανατολικών ακτών της Κρήτης απηχείται στον Ηρόδοτο (4.151-152). Αρχαϊκά μαρμάρια γλυπτά από τη Θήρα με επιρροές από την ανατολιζουσα γλυπτική της Κρήτης, θηραϊκή κεραμική στην Κρήτη σε θέσεις εγγύς κοιτασμάτων λευκού μαρμάρου, και οι εμπορικές επαφές της Θήρας με την Αξό, η επικράτεια της οποίας εμφανίζει μαρμαροφορία, συμπληρώνουν την εικόνα της κινητικότητας Κρητών γλυπτών και αρχιτεκτόνων κατά τον 7^ο και 6^ο αι. π.Χ.

ΧΡΥΣΑ ΣΤΕΦΑΝΙΑ ΜΕ ΦΥΛΛΑ ΚΙΣΣΟΥ ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΡΧΑΙΕΣ ΡΟΔΙΑΚΕΣ ΝΕΚΡΟΠΟΛΕΙΣ*

Από τις νεκροπόλεις του αρχαίου ροδιακού κράτους –και, κατά κύριο λόγο, από τη νεκρόπολη της αρχαίας Ρόδου– προέρχεται ένας σημαντικός αριθμός χρυσών στεφανιών, δυστυχώς τα περισσότερα σε θραυσματική ή αποσπασματική κατάσταση.¹ Από αυτά, ιδιαίτερα σημαντικά είναι δύο ολόχρυσα στεφάνια με φύλλα κισσού, είδος αρκετά σπάνιο, δεδομένου ότι τα περισσότερα γνωστά χρυσά στεφάνια από τον αρχαίο ελληνικό κόσμο έχουν είτε φύλλα βελανιδιάς είτε φύλλα λογχόσχημα, μυρτιάς ή ελιάς ή δάφνης κ.ο.κ. Τα στεφάνια αυτά έχουν βρεθεί σε διαφορετικές χρονικές περιόδους και, από ευτυχή σύμπτωση, το καθένα αντιπροσωπεύει και μία διαφορετική βαθμίδα κατασκευαστικής πρακτικής που φαίνεται ότι εξελίσσεται μέσα στο πρώτο μισό του 3^{ου} αι. π.Χ.

Από τα κίссινα αυτά στεφάνια, το ένα είναι ήδη γνωστό στους μελετητές: πρόκειται για το στεφάνι από το Καστελλόριζο, την αρχαία Μεγίστη, που, όπως είναι

* Η παρούσα μελέτη αποτελεί την ολοκληρωμένη μορφή ομότιλης ανακοίνωσής μου στην Ημερίδα του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης τον Ιούνιο του 2011 με θέμα «Στεφάνια στην αρχαία Μακεδονία. Νέα ευρήματα», όπου προσκλήθηκα να λάβω μέρος από τις φίλες αρχαιολόγους Δέσποινα Ιγντιάδου και Ελισάβετ-Μπεττίνα Τσιγαρίδα διευρύνοντας τη θεματολογία της με την παρουσίαση στεφανιών εκτός Μακεδονίας. Ευχαριστώ θερμά την Προϊσταμένη του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης Πολυξένη Βελένη για την τότε ευγενική της υποδοχή αλλά και την πρόσφατη φροντίδα της.

Η αείμνηστη Ελισάβετ Στσιασινοπούλου, τώως Προϊσταμένη του Τμήματος Αγγείων και Μικροτεχνίας του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, δεν πρόλαβε να δει αυτή τη δημοσίευση και τις οφειλόμενες ευχαριστίες μου για τη στοργική βοήθεια που μου πρόσφερε στα αρχικά στάδια της μελέτης του στεφανιού από το Καστελλόριζο. Στο τελικό στάδιο της μελέτης, ο συνάδελφος αρχαιολόγος Γιώργος Καββαδίας μου πρόσφερε την μεγαλύτερη δυνατή διευκόλυνση στην επανεξέταση του στεφανιού για την επαλήθευση των παρατηρήσεών μου· οι συντηρητές του Εθνικού Μουσείου Μάκης Μακρής και Γεωργία Καραμαργιού με βοήθησαν ουσιαστικά στη λεπτομερή εξέτασή του καθώς και στη χρήση του ηλεκτρονικού μικροσκοπίου. Στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, για εμάς τους αρχαιολόγους της Δωδεκανήσου, η σκιά της αγαπημένης παρουσίας της αείμνηστης Ηούς Ζερβουδάκη, που αντανάκλουσε και στη ζεστασιά όλων των εκεί εργαζομένων, μας έκανε να αισθανόμαστε ότι βρισκόμαστε σε έναν οικείο, «δικό μας» χώρο. Επίσης, οφείλω ολόθερμες ευχαριστίες στην επίτιμη Προϊσταμένη της (πρώην) ΚΒ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου Μελίνα Φιλήμονος-Τσοποτού για την ευγενική άδεια δημοσίευσης του χρυσού στεφανιού από το οικόπεδο Μ. Θωμαΐδου που η ίδια είχε ανασκάψει. Η συντήρηση του στεφανιού αυτού, το οποίο έως πρόσφατα εκτίθετο ασυντήρητο μέσα στην οστεοθήκη, όπως βρέθηκε, έγινε από τη συντηρήτρια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου Νεκταρία Δασακλή. Τα σχέδια καθώς και ορισμένες φωτογραφίες των στεφανιών είναι δικά μου. Πλήρης φωτογράφιση του στεφανιού από το Καστελλόριζο είχε γίνει, με τη φροντίδα της αείμνηστης Ελισάβετ Στσιασινοπούλου, από την Ειρήνη Μίαρη, συμβασιούχο φωτογράφο του Εθνικού Μουσείου, ενώ το στεφάνι από το οικόπεδο Μ. Θωμαΐδου, μετά τη συντήρησή του, φωτογραφήθηκε από τον Γιώργο Κασιώτη, φωτογράφο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου.

¹ Για μια συνολική παρουσίαση του υλικού, βλ. Κανίνα 1997.

γνωστό, ήδη από τον 4^ο αι. π.Χ., αποτελούσε τμήμα του αρχαίου ροδιακού κράτους² (εικ. 1 α-β). Το στεφάνι από το Καστελλόριζο μπορεί να συγκαταλεχθεί ανάμεσα στα πιο εντυπωσιακά στεφάνια όχι μόνο του είδους που εξετάζουμε αλλά και της ευρύτερης περιφέρειας προέλευσής του, δηλαδή του ανατολικού Αιγαίου και της Μικράς Ασίας. Το στεφάνι αυτό βρέθηκε στο Καστελλόριζο το 1913 και, σύμφωνα με πληροφορίες που παραθέτει ο παλαιός Έφορος Αρχαιοτήτων Νικόλαος Κυπαρίσσης, προέρχεται από «λιθινή θήκη (άραγε εννοεί οστεοθήκη ή σαρκοφάγο;) ...εσφηνωμένη εντός του βραχώδους εδάφους...» που ανακαλύφθηκε τυχαία και ερευνήθηκε από κατοίκους του νησιού. Το εύρημα παραδόθηκε «ενώπιον επιτροπής» και «διά πρωτοκόλλου» στον Νικόλαο Κυπαρίσση και μεταφέρθηκε στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο ως δώρο προς τη Μητέρα Πατρίδα από μία ταπεινή εσχαιτιά ελληνικής γης.³ Τώρα πλέον το στεφάνι του Καστελλοριζού

² Για μια πρόσφατη επισκόπηση της αρχαίας ιστορίας της Μεγίστης, όπου και εκτενείς βιβλιογραφικές παραπομπές, βλ. Ζερβάκη 2011, 26-37. Για το θέμα της ενσωμάτωσης του νησιού στο ροδιακό κράτος, η ίδια, 28-29· βλ., επίσης, Fraser and Bean 1954, 57 και Berthold 1984, 33-37.

³ Κυπαρίσσης 1915, 62-64. Οι περιστάσεις, κάτω από τις οποίες ανακαλύφθηκε το χρυσό στεφάνι του Καστελλοριζού, έχουν ήδη συνοψισθεί από τη γράφουσα κατά τη διάρκεια σχετικής (αδημοσίευτης) ομιλίας της στο ΙΕ΄ Πολιτιστικό Συμπόσιο Δωδεκανήσου που έγινε στο Καστελλόριζο το 2007. Παραθέτουμε αυτούσιο το σχετικό απόσπασμα, όπου, ελπίζω, αποδίδεται ο εθνοαπελευθερωτικός παλμός της εποχής, αλλά και καταβάλλεται προσπάθεια να αποσαφηνισθούν τα αρχαιολογικά δεδομένα του απολογισμού του Ν. Κυπαρίσση: «Το 1913, το ίδιο έτος που το ‘αβρόν φέγγος’ της ελευθερίας έλαμψε, έστω και προσωρινά, στο Καστελλόριζο, ένα ολόχρυσο στεφάνι με φύλλα κισσού έστειλε την αβρή αντανάγιά του στο νησί από τα βάθη αιώνων ελληνικού πολιτισμού. Αν όμως ο ενθουσιώδης πατριωτισμός ήταν το κίνητρο των ανιοχρισθέντων ανασκαφών κατοίκων του Καστελλοριζού Ιωάννου Λακερδή, Αγαπητού Ξάνθη και Χαϊζήμιαλη να ερευνήσουν αρχαίους τάφους στο οροπέδιο του Αγίου Γεωργίου, θα πρέπει, ωστόσο, να ομολογήσουμε ότι η αυθόρμητη και ερασιτεχνική αυτή επέμβαση μας σιέρησε την επιστημονική τεκμηρίωση του τόσο εντυπωσιακού της αποτελέσματος. Το 1915, στο Παράρτημα του πρώτου τόμου του Αρχαιολογικού Δελτίου, ο έφορος αρχαιοτήτων Νικόλαος Κυπαρίσσης, αναφέρει ότι ‘ένεκα της ευρέσεως του πολιτίμου τούτου ευρήματος αφ’ ενός και αφ’ ετέρου ένεκα της επιμονής των διοικούντων τα της νήσου σήμεραν περί αποστολής ειδικού αρχαιολόγου, η Στρατιωτική Γενική Διοίκησης των Νήσων επι’ ελπίδι ευρέσεως και άλλων ευρημάτων απέστειλεν εμέ με την εντολήν, όπως ενεργήσω ανασκαφάς και μελετήσω καθόλου αρχαιολογικάς την νήσον’. Πράγματι, ο Νικόλαος Κυπαρίσσης, στο οροπέδιο του Αγίου Γεωργίου, σε μικρή απόσταση από την ομώνυμη εκκλησία, εντόπισε τη ‘λιθινή θήκη, εντός της οποίας υπήρχεν ο χρυσός στέφανος. Η λιθινή αυτή τετραγώνος θήκη (ο χαρακτηρισμός υποννοεί μάλλον μία οστεοθήκη αλλά δε δίδονται διαστάσεις ή ακριβέστερη περιγραφή) ήτο εσφηνωμένη εντός του βραχώδους εδάφους και υπέρ το κάλυμμα αυτής υπήρχε μέγας κατεργασμένος λίθος’. Αν πράγματι η ‘λιθινή θήκη’ ήταν οστεοθήκη, τότε το στεφάνι θα πρέπει να είχε αποθεθεί εντός της μαζί με τα καμμένα οστά του νεκρού ιδιοκτήτη του. Μια πολύ δυσάρεστη συνέπεια της αδόκιμης επιχείρησης των ζήλωτων ανασκαφών είναι ότι το στεφάνι αποσπάστηκε από τα τυχόν συννευρήματά του που θα μπορούσαν να αποτελούν πολύτιμη χρονολογική αναφορά. Ο Νικόλαος Κυπαρίσσης καταγράφει εν συντομία μερικά ευρήματα, τα οποία παραδόθηκαν μαζί με το στεφάνι αλλά είναι ασάφες αν προέρχονται από το ίδιο ταφικό σύνολο. Τα ευρήματα που μνημονεύονται στο Αρχαιολογικό Δελτίο είναι ένας σιδερένιος σφραγιστικός δακτύλιος με πιθανή παράσταση Ερμού ή Αριέμδος (που τοποθετείται χρονολογικά στα τέλη του 4^{ου}-αρχές 3^{ου} αι., π.Χ. (Ζερβάκη 2011, 66), ένα αργυρό και ένα χάλκινο νόμισμα καθώς και ‘πολλά πηλινά κεφαλαί καρφιδών, εν αις διακρίνει τις την οπήν εντός της οποίας ήταν εμπεπηγμένη η καρφίς’. Όμως, η ομιλούσα διαπίστωσε στο Εθνικό Μουσείο ότι οι παραπάνω ‘πήλιναι κεφαλαί καρφιδών’ δεν ήταν τίποτε άλλο παρά κόρνυμφοι καρπών κισσού από κάποιο άλλο στεφάνι, χάλκινο επιχρυσωμένο, που αποιρίμματα και θραύσματα των φύλλων του, επίσης κισσού, φυλάσσονται μαζί με τα προαναφερθέντα ευρήματα στο Εθνικό Μουσείο (πλην των δύο νομισμάτων που θα πρέπει να αναζητηθούν στο Νομισματικό Μουσείο). Το χρυσό στεφάνι μαζί με τα παραπάνω αρχαία αντικείμενα καθώς και επιγραφές και ανάγλυφα (δεν διενκρινίζεται αν μεταξύ τους ήταν και η εξαιρετική ανάγλυφη οστεοθήκη που τώρα εκτίθεται στο Εθνικό Μουσείο) ‘παρελήφθησαν διά πρωτοκόλλου’ από τον Νικόλαο Κυπαρίσση ‘ενώπιον επιτροπής αποτελουμένης υπό του διοικητικού επιτρόπου κ. Κ. Σταυράκη, υπό του μέλους της διοικούσης την νήσον επιτροπής κ. Ι. Λακερδή και υπό του διευθυντού των σχολείων κ. Αχιλλέως Διαμαντάρα’ και μεταφέρθηκαν στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο ως δώρα προς τη Μητέρα Πατρίδα από μία ταπεινή εσχαιτιά ελληνικής γης».

αποτελεί επίλεκτο έκθεμα στη νέα έκθεση χρυσών του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου.⁴

Η ισχυρή, ελαφρά ελλειψοειδής, χοινικίδα του στεφανιού αποτελείται από δύο σωληνωτά στελέχη συνδεδεμένα στην κορύφωση του στεφανιού με περιελισσόμενο σύρμα.⁵ Οι ελεύθερες απολήξεις των στελεχών στο πίσω μέρος του στεφανιού περιβάλλονται από μικροσκοπικά «κολλάρα» με δισκάρια-κάλυπτρα, απ' όπου ξεπροβάλλουν μικρές συρμάτινες θηλιές, προφανώς για την προσάρτηση κάποιας ταινίας ή μάλλον λωρίου (κορδονιού) από οργανικό υλικό για τη στερέωση του στεφανιού στο κεφάλι.

Δύο ομάδες τριάντα δύο συνολικά σωζόμενων καρδιόσχημων φύλλων κισσού συγκλίνουν προς την κορύφωση του στεφανιού, όπου έξι θύσανοι μίσχων από λεπτότατο στριφτό σύρμα, οι οποίοι στηρίζουν μικρότατα σκυφωτά χρυσά ελασμάτια (απομίμηση των ταξιανθιών του κισσού), περιβάλλουν ανά τρεις, από τη μια και την άλλη πλευρά, μικρότερο κεντρικό καρδιόσχημο φύλλο (εικ. 2).

Τα φύλλα έχουν απαλές εγχαράξεις των νευρώσεων τους και σύμφυτους ελασματοειδείς μίσχους, οι οποίοι ανά τρεις ή ανά δύο εισχωρούν σε μικρούς κυλινδρικούς-υποδοχείς στερεωμένους με κόλληση⁶ πάνω στην κυρτή επιφάνεια του σωληνωτού φυλλοφόρου στελέχους (εικ. 3-4). Είναι αξιοπρόσεχτο ότι, για καλύτερη στήριξη, οι μίσχοι ενισχύονται με πρόσθετο έλασμα στην ένωσή τους με το καρδιόσχημο φύλλο⁷ (σχέδιο 1α-β). Τα φύλλα των δύο ομάδων που συγκλίνουν διατάσσονται σε δέσμες από τρία φύλλα, εκτός από τις δύο τελευταίες δέσμες, όπου, με συμμετρική διάταξη, υπάρχει ζεύγος φύλλων. Η δεξιά ομάδα (ως προς τον φέροντα το στεφάνι), η οποία είναι πλήρης, αποτελείται συνολικά από δεκαεπτά φύλλα, ενώ από την αριστερή ομάδα λείπουν από ένα φύλλο στην πρώτη και στην τρίτη δέσμη (όπου υπάρχουν μόνο δύο φύλλα, σε αντίθεση με τις ομόλογες δέσμες της αντικρινής ομάδας). Η παραπάνω ασυμμετρία δε φαίνεται να οφείλεται σε κατασκευαστικό μειονέκτημα αλλά μάλλον σε απώλεια των φύλλων, η οποία ίσως συνέβη ήδη κατά την αρχαιότητα.⁸

⁴ Αριθ. ευρετ. Χρ 1058. Διαστάσεις: Μεγάλη διάμετρος χοινικίδας: 18.5 εκ. Μικρή διάμετρος χοινικίδας (κατά προσέγγιση): 15.5 εκ. Μέγιστη διάμετρος κυκλικής διατομής χοινικίδας: 0,5 εκ. Μήκος φύλλων (με τον μίσχο): 4.5-5 εκ. Βάρος: 62 γρ.

⁵ Βλ. παρακάτω, σελ. 104 και σημ. 9.

⁶ Για τη μέθοδο της κόλλησης των διαφόρων στοιχείων των χρυσών κοσμημάτων με χρήση αλάτων χαλκού βλ. γενικά Ogden 1992, 51 και Δεσποίνη 1996, 25

⁷ Η προσθήκη ελάσματος στη βάση των φύλλων των κισσινών στεφανιών ήταν απαραίτητη για τη στήριξη των καρδιόσχημων φύλλων, τα οποία σε σύγκριση με τα λογχόσχημα φύλλα, είναι μεγαλύτερα και, συνεπώς, βαρύτερα. Το έλασμα που έχει προστεθεί στη βάση των καρδιόσχημων φύλλων του στεφανιού από το Καστελλόριζο έχει υποστεί σφυρηλασία, ώστε να συσσωματωθεί πλήρως με την επιφάνεια του φύλλου. Παρόμοια τεχνική έχει χρησιμοποιηθεί και για την ενίσχυση των μίσχων των στεφανιών από τη Σεβαστή Πιερίας (Αρχαιολ. Μουσ. Θεσσαλονίκης ΜΔ 2579) και από την Απολλωνία (Αρχαιολ. Μουσ. Θεσσαλονίκης ΑΠΟ 662). Πρβλ. και Tsigarida 1988, I, 77 σχέδιο 9. Στο άλλο κισσινό στεφάνι, ωστόσο, από την αρχαία ροδιακή νεκρόπολη που παρουσιάζεται εδώ (Μουσ. Ρόδου 1529, από το οικόπεδο Μ. Θωμαΐδου) δεν ανιχνεύτηκε με βεβαιότητα η χρήση πρόσθετου ελάσματος στη βάση των καρδιόσχημων φύλλων. Βλ. παρακάτω, σελ. 106-107.

⁸ Έτσι εξηγείται και η σύγχυση σχετικά με τον ακριβή αριθμό των φύλλων του στεφανιού, η οποία μάλιστα αντικατοπτρίζεται και στη σχετική βιβλιογραφία (Ashton 1995, 119-120). Ο Νικόλαος Κυπαρίσσης (Κυπαρίσσης 1915, 63) αναφέρει ότι το στεφάνι έχει τριάντα πέντε φύλλα, αλλά προφανώς καταμέτρησε μόνον την πλήρη δεξιά ομάδα των δεκαεπτά φύλλων και απλώς τη διπλασίασε προσθέτοντας και το κεντρικό φυλλάριο. Σε κάθε περίπτωση ωστόσο, στο Ευρείτηριο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου

Η ένωση των δύο στελεχών της χοινικίδας με το περιελισσόμενο σύρμα στο εμπρός μέρος του στεφανιού είναι αμφίβολο ότι είναι η αρχική⁹ (εικ. 5). Δεν αποκλείεται η συνένωση των δύο στελεχών της χοινικίδας να γινόταν αρχικά με τη μεσολάβηση κάποιου εύκαμπτου διακοσμητικού στοιχείου, όπως ζεύγους συρμάτων¹⁰ ή ηράκλειου κόμβου¹¹ ή, ακόμη, αυτή να είχε κατασκευαστεί μονοκόμματη (όπως, ίσως, υπονοεί μία εκλέπτυνση των δύο στελεχών προς την ένωσή τους) και το περιελισσόμενο σύρμα στην κορύφωση του στεφανιού, το οποίο συγκρατεί ενωμένα τα δύο στελέχη της χοινικίδας να αποτελεί πιθανότατα αρχαία επισκευή. Επιπλέον, το κεντρικό καρδιόσχημο φύλλο είναι κάπως προβληματικό ως εξάρτημα αυτού του κατά τα άλλα άψογου στεφανιού και αξίζει τον κόπο να μιλήσουμε λίγο διεξοδικότερα γι' αυτό (εικ. 6). Μία προσεκτική παρατήρησή του με γυμνό μάτι αλλά και στο στερεομικροσκόπιο του Εθνικού Μουσείου μας οδήγησε στις διαπιστώσεις ότι: α) είναι σαφώς μικρότερο σε μέγεθος από τα υπόλοιπα φύλλα β) το χρώμα του χρυσού ελάσματός του διαφέρει από αυτό των υπόλοιπων φύλλων (ο χρυσός είναι πιο αχνοκίτρινος) γ) είναι τσαλακωμένο με μικρά σκισίματα και παραμορφώσεις, ιδιαίτερα στη βάση του, και στην πάνω επιφάνειά του έχουν απομείνει προσκολλημένα ασαφή κατάλοιπα θυσάνων (σκυφωτά ελασμάτια και συρμάτια παραμορφωμένα από τήξη) δ) δεν έχει μίσχο αλλά είναι κατευθείαν προσαρτημένο πάνω στο περιελισσόμενο συνδετήριο σύρμα που ενώνει τα στελέχη της χοινικίδας και, το σημαντικότερο, ε) τόσο οι συντηρητές στο Εθνικό Μουσείο όσο και η γράφουσα, στα σημεία επαφής του με το περιελισσόμενο συνδετήριο σύρμα των στελεχών της χοινικίδας, δεν διέκριναν ίχνη αρχαίας συγκόλλησης ή έστω προσάρτησης με μηχανικό τρόπο παρά μονάχα κατάλοιπα σύγχρονων ρητινών (εικ. 7). Οι ενδιαφέρουσες αυτές διαπιστώσεις μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το κεντρικό καρδιόσχημο φυλλάριο στην κορύφωση του στεφανιού από το Καστελλόριζο δεν ανήκε αρχικά σε αυτό το στεφάνι και, επιπλέον, ότι συγκολλήθηκε εκ των υστέρων, προφανώς μετά τη μεταφορά των ευρημάτων του Καστελλορίζου στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Η ταραχώδης ιστορία των πολύτιμων αντικειμένων που έρχονται στο φως κάτω από ανορθόδοξες συνθήκες είναι πολύ δύσκολο να διαφωτιστεί πλήρως· πάντως θα μπορούσαμε να υποθέσουμε αρκετά βέβαια ότι το παραπάνω φυλλάριο μάλλον αποτελεί σποραδικό εύρημα, το οποίο παραδόθηκε μαζί με το πλήρες στεφάνι στον Ν.

αναγράφεται ο ακριβής αριθμός των φύλλων: «Στέφανος χρυσός, αποτελούμενος εκ τριάκοντα τριών φύλλων κισσού, προσηλωμένων εις χοινικίδα, κατά το μέσον της οποίας ευρίσκονται εκατέρωθεν τον μικρού φύλλον ανά ένας θύσανος κορύμβων (κοκκοειδών καρπών). Η χοινικίς απολήγει κατά τα άκρα εις κρίκους. Εν των φύλλων αποκεκολλημένον».

⁹ Για τις ενώσεις των στελεχών της χοινικίδας, βλ. Tsigarida 1988, I, 96 κ.ε.: τα στελέχη της χοινικίδας, όταν ενώνονται με δέσιμο, είτε εισέρχονται το ένα μέσα στο άλλο, είτε επανωτίζουν (σπανιότατα στο εμπρός μέρος του στεφανιού), είτε διασταυρώνονται. Αντίθετα, στην περίπτωση του στεφανιού από το Καστελλόριζο, το περιελισσόμενο σύρμα στο εμπρός μέρος του στεφανιού συγκρατεί απλώς στη θέση τους τα εφαιπτόμενα άκρα των δύο στελεχών. Για τη χρήση των διαφόρων διακοσμητικών ή/και λειτουργικών στοιχείων που ενώνουν τα στελέχη της χοινικίδας στο εμπρός μέρος των στεφανιών, βλ. Tsigarida 1988, I, 101 κ.ε.

¹⁰ Κατ' αναλογία προς τα πρωϊμότερα κίσινα στεφάνια από τη Σεβαστή Πετρίας και την Απολλωνία. Σε αυτή την περίπτωση, ωστόσο, θα ήταν μάλλον αναμενόμενο ότι τα δύο πίσω άκρα του στεφανιού θα ήταν ενωμένα. Για τους τρόπους ένωσης των στελεχών της χοινικίδας στα κυκλικά στεφάνια βλ. Τσιγαρίδα 1988, I, 96-101 και παραπ., σημ. 9.

¹¹ Κατ' αναλογία προς το δεύτερο, κάπως νεώτερο, κίσινο στεφάνι από τη ροδιακή νεκρόπολη (οικ. Μ. Θωμαΐδου, Μουσ. Ρόδου Μ 1527), το οποίο επίσης παρουσιάζεται εδώ.

Κυπαρίσση και θεωρήθηκε ως συνανήκον με αυτό.¹² Υπάρχει βέβαια και η πιο ελκυστική εκδοχή ότι το φυλλάριο αυτό όντως αποτελούσε μέρος του στεφανιού που εξετάζουμε και ότι είχε προστεθεί στην κορυφή του ήδη από την αρχαιότητα, «ανακυκλωμένο» από κάποιο άλλο κισσινό στεφάνι, για τη συγκάλυψη της αρχαίας επισκευής (δηλαδή της συνένωσης των στελεχών της χοινικίδας), είτε μεμονωμένο είτε σαν στοιχείο κάποιας κεντρικής σύνθεσης.¹³

Μια πρώτη, κάπως πρώιμη, χρονολογική εκτίμηση του στεφανιού από τη Καστελλόριζο βασίζεται στη σύγκρισή του με τα δύο σχεδόν πανομοιότυπα κισσίνα στεφάνια από τη Σεβαστή Πιερίας¹⁴ και την Απολλωνία,¹⁵ για τα οποία προτείνεται μία χρονολόγηση γύρω στα μέσα και στο τρίτο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. αντίστοιχα. Ωστόσο, το στεφάνι από το Καστελλόριζο παρουσιάζει μερικά κοινά τυπολογικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά και με ένα άλλο κισσινό στεφάνι, το οποίο βρέθηκε το 1984 κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής στη νεκρόπολη της αρχαίας Ρόδου, στο οικόπεδο Μαρίας Θωμαΐδου.¹⁶ Το στεφάνι αυτό βρέθηκε να επιστέφει τα καμένα οστά που περιείχαν μέσα σε οστεοθήκη από λάρτιο λίθο, τυλιγμένα με πορφυρό ύφασμα, από το οποίο σώζονται ελάχιστα ίχνη. Η χρήση της οστεοθήκης υποδεικνύει μια κάπως μεταγενέστερη χρονολόγηση του χρυσού στεφανιού που περιέχει –πάντως όχι αναγκαστικά υστερότερη από τα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ.¹⁷ Η οστεοθήκη είχε τοποθετηθεί μέσα σε χτιστή ορθογώνια θήκη που η καλυπτήρια πλάκα της σωζόταν άθικτη κατά χώρα· στο εσωτερικό της θήκης, ανάμεσα στο πλευρικό της τοίχωμα και την οστεοθήκη, βρέθηκε σφηνωμένη και μια σιδερένια σλεγγίδα. Πάνω στα καμένα οστά, στα φύλλα του στεφανιού αλλά και στα εσωτερικά τοιχώματα της οστεοθήκης διατηρούνται κατάλοιπα κόκκινης ουσίας, σαν σκόνη (πιθανότατα από αποσυντεθειμένο πορφυρό ύφασμα)· παρόμοια κατάλοιπα διακρίνονται και πάνω στην επιφάνεια της ασημένιας ομφαλωτής φιάλης που είχε επίσης τοποθετηθεί μέσα στην οστεοθήκη μαζί με το στεφάνι¹⁸ (εικ. 8).

¹² Πιθανότατα πρόκειται για το «*αποκεκολλημένο*» φύλλο, σύμφωνα με την εγγραφή στο Ευρετήριο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου. Βλ. παραπάνω σημ. 8.

¹³ Για τη δεύτερη αυτή εκδοχή προκύπτουν πολλά ερωτηματικά σχετικά με την κακή γενικά κατάσταση του φυλλαρίου (σε αντίθεση με τα εξαιρετικής ποιότητας υπόλοιπα φύλλα του στεφανιού), τα κατάλοιπα της τήξης (σκυφωτά ελασμάτια και συρμάτια) που εντοπίζονται πάνω στην επιφάνειά του, την απουσία μίσχου και ακόμα και τον τρόπο της προσάρτησής του πάνω στο συνδετήριο σύρμα των στελεχών της χοινικίδας.

¹⁴ Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο ΜΔ 2579. Μπέσιος 1987, 212, εικ. 5-6· Αρχαία Μακεδονία 1988, αριθ. 244· Δεσποίνη 1996, 209, αριθ. 1· Τσιγαρίδα και Ιγνατιάδου 2000, 48, εικ. 44· 65, εικ. 62· Τσιγαρίδα, Ιγνατιάδου και Κουράκης 2011, αριθ. 1.

¹⁵ Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο ΑΠΟ 662. Τσιγαρίδα, Ιγνατιάδου και Κουράκης 2011, αριθ. 2.

¹⁶ ΑΔ 39 (1984), Χρονικά, 325 (Μ. Φιλήμονος).

¹⁷ Fraser 1977, 12-13. Εξάλλου, όπως διαπιστώνεται από τις πρόσφατες σωστικές ανασκαφές στην αρχαία ροδιακή νεκρόπολη, οι οστεοθήκες που χρονολογούνται στον 3ο αι. δεν θεωρούνται πλέον σπάνιες. Σύμφωνα με την ανασκαφέα Μ. Φιλήμονος, η ταφική δραστηριότητα στο χώρο του οικοπέδου Μ. Θωμαΐδου κυμαίνεται στον 3ο αι. π.Χ.

¹⁸ Επίσης, η γράφουσα διέκρινε με μεγεθυντικό φακό και απειροελάχιστα ίχνη χρυσής κλωστής(;) ανάμεσα στα καμένα οστά. Πρβλ. τα σχόλια για την κατάσταση ανεύρεσης του χρυσοϋφαντου - πορφυρού υφάσματος που βρέθηκε στη λάρνακα του προθαλάμου του τάφου του Φιλίππου στη Βεργίνα: Ανδρόνικος 1984, 191-192. Για διεξοδικότερες παρατηρήσεις βλ. και Δρούγου 1987, 303 κ.ε. Παρόμοια ίχνη στερεοποιημένης κοκκινωπής ουσίας έχουν εντοπιστεί και στην επιφάνεια των φύλλων του στεφανιού από το Καστελλόριζο αλλά δεν μπορούμε να αποφανθούμε με βεβαιότητα, χωρίς να προηγηθεί χημική ανάλυση, αν πρόκειται για κατάλοιπα υφάσματος.

Επί πολλά χρόνια μετά την ανεύρεσή του, το στεφάνι από το οικόπεδο Θωμαΐδου εκτίθετο μέσα στην οστεοθήκη, όπως βρέθηκε, και έτσι έγινε και μια πρώτη δημοσίευσή του από την γράφουσα.¹⁹ Ωστόσο, εδώ και λίγο καιρό, αποφασίστηκε η συντήρησή του, ώστε να προστεθεί ακόμα ένα πλούσιο στεφάνι με φύλλα κισσού²⁰ στο σύνολο των λίγων γνωστών στεφανιών αυτού του είδους (εικ. 9).

Η βασική διαφορά του στεφανιού του Καστελλορίζου από το στεφάνι του οικοπέδου Θωμαΐδου είναι ότι ενώ το πρώτο έχει κυκλική σωληνωτή χοινικίδα, το δεύτερο ανήκει στον τύπο των ευθύγραμμων στεφανιών, έχει, δηλαδή, ελασματοειδές φυλλοφόρο στέλεχος. Το στενό ελασματοειδές στέλεχος αυτού του στεφανιού αποτελείται από δύο ξεχωριστά τμήματα, τα οποία ενώνονται στην κορυφή του στεφανιού με την παρεμβολή ηράκλειου κόμβου από λεπτό σύρμα (εικ. 10-11). Οι απολήξεις του ηράκλειου κόμβου στερεώνονται (δένονται) σε τμήματα του ελασματοειδούς στελέχους· αντιστοίχα τμήματα υπάρχουν και στις ελεύθερες απολήξεις του στελέχους για την προσάρτηση λωρίου ή κορδέλας για την περιδεση του στεφανιού στο κεφάλι. Ο ηράκλειος κόμβος περιβάλλεται από θυσάνους ταξιανθιών κισσού, τρεις από κάθε πλευρά, με λεπτότατους ελασματοειδείς μίσχους, όπου στηρίζονταν ημισφαιρικά χρυσά ελασμάτια (σχέδιο 2α-β). Οι θύσανοι είναι σχεδόν πανομοιότυποι με τους θυσάνους στην κορυφή του στεφανιού από το Καστελλόριζο, μόνο που στη δεύτερη περίπτωση, οι μίσχοι που στηρίζουν τα σκυφωτά ελασμάτια έχουν κατασκευαστεί πιο περίτεχνα, από συνεστραμμένα συρμάτια. Σε κάθε τμήμα του ελασματοειδούς στελέχους του στεφανιού από το οικόπεδο Θωμαΐδου έχουν προσαρτηθεί από έξι ευμεγέθη καρδιάσχημα φύλλα κισσού· μετά την κατά το δυνατόν αποκατάστασή τους από το τσαλάκωμα που είχαν υποστεί, διαπιστώθηκε ότι δεν έφεραν πλέγμα νευρώσεων παρά μονάχα αχνή δήλωση της κεντρικής νεύρωσης. Οι σύμφυτοι μίσχοι των φύλλων έχουν διαμορφωθεί με σφυρηλασία σε αρκετά ισχυρά στελέχη ορθογώνιας διατομής· μία χαρακτηριστική πάχυνση του ελάσματος στη βάση των φύλλων πιθανόν να υποδηλώνει ότι ίσως έχει χρησιμοποιηθεί ενισχυτικό έλασμα για πρόσθετη στήριξη, όπως συμβαίνει στο στεφάνι από το Καστελλόριζο.²¹ Οι μίσχοι των φύλλων καθώς και των θυσάνων εισέρχονται σε κυλινδρικούς-υποδοχείς, οι οποίοι, όπως και στην περίπτωση του στεφανιού από το Καστελλόριζο, είναι προσαρτημένοι με κόλληση πάνω στην επιφάνεια των τμημάτων του ελασματοειδούς στελέχους, αλλά εδώ είναι στενότεροι και έχουν τοποθετηθεί ανά ζεύγη (σχέδιο 3).

Στο στεφάνι από το οικόπεδο Θωμαΐδου παρατηρήθηκαν κάποιες κατασκευαστικές ιδιαιτερότητες που δείχνουν μία οργανωμένη μαζική παραγωγή στεφανιών, σχεδόν μία «γραμμή παραγωγής»: συγκεκριμένα, διαπιστώθηκε ότι κάθε τμήμα του ελασματοειδούς στελέχους φέρει δύο πανομοιότυπα τμήματα στις άκρες του καθώς και ορισμένο αριθμό κυλινδρικών-υποδοχέων (στην περίπτωση του στεφανιού μας μετρήθηκαν εννέα στο ένα τμήμα και δέκα στο άλλο), ανεξαρτήτως του αριθμού των υπό προσάρτηση φύλλων. Μπορούμε, λοιπόν, να υποθέσουμε βέβαια ότι σε

¹⁹ Κανίνια 1994-1995, 100, 110-111, και σποραδικά.

²⁰ Μουσείο Ρόδου Μ 1529. Συνολικό μήκος ελασματοειδούς στελέχους: 28 εκ. Μήκος ενός εκάστου τμήματος του ελασματοειδούς στελέχους: 13 εκ. Μήκος του παρεμβαλλόμενου κεντρικού στοιχείου με τον ηράκλειο κόμβο: 2 εκ. Πλάτος ελασματοειδούς στελέχους: 0,4 εκ. Μήκος φύλλων: 5,1 εκ. Πλάτος φύλλων: 5 εκ. Βάρος: 37.90 γραμ.

²¹ Βλ. παραπάνω, σημ. 7.

προκατασκευασμένα στελέχη προσαρμόστηκαν, κατόπιν της ειδικής παραγγελίας του αγοραστή, ο κεντρικός σύνδεσμος με τον ηράκλειο κόμβο, οι θύσανοι και τα φύλλα (στον επιθυμητό από τον πελάτη αριθμό και μέγεθος). Μάλιστα, παρατηρήθηκε ότι σε κάθε τμήμα του ελασματοειδούς στελέχους τα καρδιόσχημα φύλλα είναι στερεωμένα με την ίδια φορά και όχι αντιθετικά· μετά τη συναρμολόγηση του στεφανιού, οι μίσχοι των φύλλων του ενός στελέχους εκάμφθησαν προς την αντίθετη φορά της εισδοχής τους, ώστε να δημιουργηθεί μία σύγκλιση των φύλλων προς την κορύφωση του στεφανιού. Επιπλέον, δεν έχουμε λόγο να μη θεωρούμε ότι, εκτός από τα τυποποιημένα στελέχη, και τα υπόλοιπα στοιχεία του στεφανιού (δηλαδή οι πανομοιότυποι θύσανοι, τα ισομεγέθη φύλλα και ο ηράκλειος κόμβος) θα ήταν εξίσου τυποποιημένα. Η παραπάνω διαπίστωση μας οδηγεί σε πολύ ενδιαφέροντα συμπεράσματα σχετικά με πιθανή ύπαρξη οργανωμένου εργαστηρίου παραγωγής, το οποίο βεβαίως, για να λειτουργήσει, προϋποθέτει την ύπαρξη κάποιας πελατείας και κάποιου ευρύτερου εμπορευματικού εξαγωγικού δικτύου. Η ελληνιστική κοσμοπολίτικη Ρόδος με επιρροή στον ευρύτερο χώρο του νοτιοανατολικού Αιγαίου και άριστες σχέσεις με το βασίλειο των Πτολεμαίων της Αιγύπτου, απ' όπου θα μπορούσε να εισάγει χρυσό σε καλές τιμές χονδρικής, θα μπορούσε εύλογα να θεωρηθεί σαν ο πιθανότερος τόπος εγκατάστασης ενός τέτοιου εργαστηρίου. Άλλωστε, το γεγονός της εύρεσης του στεφανιού από το οικόπεδο Θωμαΐδου σε οστεοθήκη υποδεικνύει μία χρονολόγησή του που δεν θα μπορούσε λογικά να υπερβεί τα μέσα ή το πολύ το δεύτερο τέταρτο του 3^{ου} αι., εποχή μεγάλης ακμής για την ελληνιστική Ρόδο, η οποία, μετά την απόκρουση της πολιορκίας του Δημητρίου το 305 π.Χ., σημείωνε εντυπωσιακή αρχή λαμπρής ανόδου.

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, ορισμένα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά του στεφανιού από το οικόπεδο Θωμαΐδου (δηλαδή οι θύσανοι εκατέρωθεν της κορύφωσης²² καθώς και οι κυλινδρόσχημοι υποδοχείς των μίσχων²³) συναντώνται ήδη (άραγε ως κατασκευαστικές καινοτομίες;) και στο στεφάνι από το Καστελλόριζο. Το γεγονός αυτό

²² Τόσο στο στεφάνι από το οικόπεδο Θωμαΐδου, όσο και σε αυτό από το Καστελλόριζο αποδίδονται όχι οι σχηματοποιημένοι κόρυμβοι καρπών κισσού (τους οποίους συναντούμε στα προιμότερα κίσινα στεφάνια από τη Σεβαστή Πιερίας και την Απολλωνία και που, κατά κανόνα, εικονίζονται στην κορύφωση των γραπτών ή ανάγλυφων στεφανιών σε διάφορες παραστάσεις) αλλά οι θύσανοι των ταξιανθιών του κισσού, χαρακτηριστικό που, όπως νομίζουμε, παραπέμπει σε μια πιο πληθωρική αλλά και ανάλαφρη καλλιτεχνική αντίληψη, χαρακτηριστική της πρώιμης ελληνιστικής περιόδου. Πρβλ. την απόδοση των ταξιανθιών και στο κίσινο στεφάνι του Μητροπολιτικού Μουσείου της Νέας Υόρκης (παρακάτω, σελ. 109 και σημ. 32), καθώς και σε αυτό του Μουσείου του Βερολίνου (παρακάτω, σελ. 108 και σημ. 31). Ωστόσο, ένα ακόμη χρυσό κίσινο στεφάνι από τη νεκρόπολη της αρχαίας Ρόδου, το οποίο ήρθε σχετικά πρόσφατα στο φως (βλ. παρακάτω, σημ. 26), φέρει σχηματοποιημένους κόρυμβους από μονοκόμματα σκυφωτά ελάσματα.

²³ Η μέθοδος αυτή της προσάρτησης των φύλλων στο φυλλοφόρο στέλεχος, η οποία συναντάται, όπως είδαμε παραπάνω, και στο στεφάνι από το Καστελλόριζο, είναι ασυνήθιστη και μάλλον αποτελεί μία ευρεσιτεχνία κάποιου συγκεκριμένου –γιατί όχι ροδιακού;– εργαστηρίου. Άλλο ένα στεφάνι στο Μουσείο του Λούβρου (αριθ. ευρετ. 118 [MND 3301]· de Ridder 1924, 12, αριθ. 118, πίν. 5· Coche de la Ferté 1956, 13, 65, 117, πίν. 23· Tsigarida 1988, I, 125, II, U 267, πίν. 97) με αναφερόμενη προέλευση τη Μικρά Ασία, με σωληνωτή χοινικίδα και λογχόσχημα φύλλα, το οποίο παρουσιάζει παρόμοιο τύπο προσάρτησης των φύλλων, ενδεχομένως θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι προέρχεται από ροδιακό εργαστήριο παραγωγής. Την άποψη αυτή ενισχύει ένα ακόμα αποσπασματικό στεφάνι με ελασματοειδές φυλλοφόρο στέλεχος και λογχόσχημα φύλλα από τη ροδιακή νεκρόπολη (οικόπεδο Ε. Σκόνη, Μουσ. Ρόδου Μ 1375), παρόμοιας κατασκευαστικής τεχνικής· εδώ οι μίσχοι των φύλλων περνούν ανά τρεις σε φαρδιές θηλιές προσκολλημένες πάνω στην επιφάνεια του ελασματοειδούς στελέχους και στερεώνονται με αναδίπλωση του τμήματός τους που προέχει. Βλ. Kanvnia 1994-1995, 114 και σημ. 55.

(ίσως και σε συνδυασμό με την κάπως «νεωτερική» παρουσία των ελεύθερων απολήξεων της χοινικίδας με κολλάρα και θηλιές για την προσάρτηση λωρίου περιδεσης στην κεφαλή)²⁴ μάλλον δε θα επέτρεπαν μία χρονολογική συνταύτιση του στεφανιού από το Καστελλόριζο με το στεφάνι από τη Σεβαστή Πιερίας, με το οποίο συνήθως συγκρίνεται, ούτε, εξάλλου, με αυτό από την Απολλωνία. Στα στεφάνια αυτά υπάρχει μία ξεκάθαρη και στέρεη αντίληψη της δομής καθενός επιμέρους στοιχείου που συνθέτει, όπως αναφέρει η Αικατερίνη Δεσποίνη, ένα «εντυπωσιακό έργο με λεπτό αίσθημα διακοσμητικής λιτότητας».²⁵ Αντίθετα, το στεφάνι από το Καστελλόριζο αποπνέει μεν τη λιτότητα μιας κλασικής κατασκευής (άραγε να το χαρακτηρίσουμε έργο τέχνης;) αλλά συγχρόνως περιβάλλεται από την αύρα μιας πιο ανάλαφρης κίνησης, ενός αδιόρατου παιχνιδίσματος, μιας ιδέας πλούτου, χαρακτηριστικά καθαυτά μιας ελληνιστικής δημιουργίας. Δεν θα ήταν λοιπόν άστοχο να τοποθετήσουμε χρονολογικά αυτό το στεφάνι στα τελευταία χρόνια του 4^{ου} ή μάλλον στην αρχή του 3^{ου} αι. π.Χ.

Τα δύο ολόχρυσα στεφάνια με φύλλα κισσού από τις ροδιακές νεκροπόλεις αντιπροσωπεύουν ένα υπολογίσιμο ποσοστό του συνολικού αριθμού των έως σήμερα γνωστών ολόχρυσων στεφανιών αυτού του είδους.²⁶ Εν παρενθέσει αναφέρουμε με συντομία τα γνωστά ολόχρυσα στεφάνια με φύλλα κισσού: Πρόκειται για το στεφάνι από τη Σεβαστή Πιερίας²⁷ και το σχεδόν πανομοιότυπο στεφάνι από την αρχαία Απολλωνία²⁸ στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, ένα στεφάνι στην Έκθεση Χρυσών του Εθνικού Μουσείου,²⁹ ένα στεφάνι στο Μουσείο Μπενάκη,³⁰ ένα με ευθύγραμμο ελασματοειδές φυλλοφόρο στέλεχος στο Μουσείο του Βερολίνου³¹, ένα στεφάνι στο

²⁴ Στα κυκλικά στεφάνια, οι πίσω ελεύθερες απολήξεις των φυλλοφόρων στελεχών της χοινικίδας, οι οποίες περιβάλλονται από μικροσκοπικά κολλάρα που φέρουν θηλιές (πιθανότατα υπό την επίδραση της κατασκευαστικής πρακτικής των φελίων ή περιδεραιών του 4^{ου} και του 3^{ου} αι. π.Χ.), μάλλον δεν είναι διαδεδομένη στα πρωιμότερα στεφάνια, όπου τα άκρα των φυλλοφόρων στελεχών της χοινικίδας συνήθως ενώνονται στο πίσω μέρος της κεφαλής με δέσιμο από χρυσό σύρμα σε διάφορες παραλλαγές. Βλ. και Tsigarida 1988, I, 96 κ.ε.

²⁵ Δεσποίνη 1996, 209, αριθ. 1.

²⁶ Από ευτυχή σύμπτωση και σαν επιβεβαίωση των απόψεων που εκτίθενται σε αυτό το άρθρο, ένα τρίτο ολόχρυσο στεφάνι με φύλλα κισσού (αριθ. ευρετ. Μουσείου Ρόδου Μ 1777) βρέθηκε στο ανατολικό τμήμα της ροδιακής νεκρόπολης το 2009, μέσα σε λακκοειδή τάφο, κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής για την κατασκευή της Περιμετρικής οδού Ρόδου. Πρόκειται για ευθύγραμμο στεφάνι με μονοκόμματο ελασματοειδές στέλεχος και καρδιόσχημα φύλλα με κεντρική νεύρωση και ξεχωριστούς συρμάτινους μίσχους, οι οποίοι συρράπτονται στη βάση των φύλλων καθώς και στο έλασμα του στελέχους. Στο κέντρο του στεφανιού έχουν προσαρτηθεί, επίσης με συρραφή, μονοκόμματα σκυφωτά ελάσματα που αποδίδουν τους κορύμβους των καρπών του κισσού. Το ευθύγραμμο ελασματοειδές στέλεχος αυτού του στεφανιού μάλλον δε θα υποδείκνυε χρονολόγηση πρωιμότερη από το δεύτερο τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ. Το στεφάνι αυτό πρόκειται να δημοσιευθεί, μαζί με την υπόλοιπη ανασκαφή, από τη συνάδελφο κ. Πορτοκαλένια Βρατσάλη, η οποία το ανέσκαψε, και εδώ αναφέρεται μόνον για το είδος των καρδιόσχημων φύλλων του που το κατατάσσουν στην ομάδα των κισσινών στεφανιών από την περιοχή επιρροής αρχαίου ροδιακού κράτους.

²⁷ Βλ. παραπάνω, σημ. 14.

²⁸ Βλ. παραπάνω, σημ. 15.

²⁹ Αδημοσίευτο· με χάλκινη χοινικίδα. Αριθ. ευρετ. Χρ 726.

³⁰ Αριθ. ευρετ. 2061. Με αναφερόμενη προέλευση την Μακεδονία. Δεληβορριάς 1980, 24· Tsigarida 1988 II, U 219, πιν. 75.

³¹ Αριθ. ευρετ. Misc. 11863, 32. Greifenhagen 1970, πιν. 18, 1 και 3. Heilmeyer 1988, 317, 2. Tsigarida 1988, II, U 227 πιν. 81b. Το στεφάνι του Μουσείου του Βερολίνου μαζί με αυτά από τη ροδιακή νεκρόπολη, δηλαδή το στεφάνι από το οικόπεδο Θωμαΐδου (Μουσ. Ρόδου Μ 1529), και το στεφάνι από την ανασκαφή

Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης³² καθώς και ένα στεφάνι που επωλήθη σε συλλέκτη σε δημοπρασία,³³ συνολικά δηλαδή επτά ακόμη στεφάνια που, δυστυχώς, για τα περισσότερα, εκτός από αυτά του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, η προέλευσή τους δεν είναι ασφαλώς γνωστή. Επίσης, δε θα πρέπει να παραλείψουμε να αναφέρουμε τα δύο τεμάχια του ολόχρυσου κισσινού στεφανιού από την Καφορράχη Αιτωλίας³⁴ καθώς και ένα χρυσό κισσόφυλλο στη Συλλογή Κανελλοπούλου.³⁵

Η σπανιότητα των ολόχρυσων κισσινών στεφανιών προφανώς οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι απαιτείται περισσότερη ποσότητα χρυσού ελάσματος για την κατασκευή των καρδιάσχημων φύλλων κισσού απ' όσο των λογχόσχημων φύλλων μυρτιάς που είναι και το περισσότερο διαδεδομένο είδος φύλλων στεφανιών. Επίσης, το κόστος μερικών κισσινών στεφανιών θα επιβαρυνόταν και από την ανάγκη της επιπρόσθετης εργασίας (και υλικού...) για την ενίσχυση της βάσης των ευμεγέθων καρδιάσχημων φύλλων. Ήδη οι μελετητές έχουν επισημάνει τη σπανιότητα των ολόχρυσων κισσινών στεφανιών, πράγμα που είναι μάλλον παράξενο, γιατί ο κισσός είναι συνδεδεμένος με τον Διόνυσο, τον θεό που κατά κύριο λόγο σχετίζεται με τον αέναο κύκλο της φθοράς και αναγέννησης της φύσης. Η Αικατερίνη Δεσποίνη στην εξαιρετική εισαγωγή της για τα χρυσά στεφάνια στα *Αρχαία Χρυσά Κοσμήματα* του τόμου της Εκδοτικής Αθηνών παρατηρεί ότι ίσως τα λαϊκά στρώματα, στα οποία κατεξοχήν είχε μεγάλη διάδοση η διονυσιακή λατρεία, να μην είχαν την οικονομική δυνατότητα να παραγγείλουν ολόχρυσα κισσινά στεφάνια.³⁶ Πράγματι, τα στεφάνια με φύλλα κισσού από ευτελέστερα υλικά (χαλκός, πηλός κ.ο.κ.) δεν αποτελούν γενικά ασυνήθιστο εύρημα, ούτε βεβαίως στις ροδιακές νεκροπόλεις. Ως προς αυτό το σημείο, η τονισμένη αναλογία των ολόχρυσων κισσινών στεφανιών από τις νεκροπόλεις του αρχαίου ροδιακού κράτους θα μπορούσε να οφείλεται, αν αποκλεισθούν οι τυχαίοι παράγοντες, στην ύπαρξη μιας οικονομικά εύρωστης μέσης – αστικής – τάξης, η οποία αναπτύχθηκε ως αποτέλεσμα του «δημοκηδούς» ροδιακού πολιτεύματος και η οποία γενικά ήταν εξοικειωμένη με τη διονυσιακή λατρεία και τους περιρρέοντες συμβολισμούς της.³⁷

Επιπλέον, από τις επιγραφικές μαρτυρίες είναι γνωστό ότι στην κοινωνική και οικονομική ζωή της αρχαίας Ρόδου, όπως άλλωστε και σε άλλα ελληνιστικά κέντρα, διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο τα λεγόμενα «κοινά», θρησκευτικοί, δηλαδή, σύλλογοι, που ιδρύθηκαν για την επικοινωνία και αλληλέγγυη στήριξη των πολυάριθμων ξένων, οι

της Περιμετρικής (Μουσ. Ρόδου Μ 1777· βλ. παραπάνω, σημ. 26), αποτελούν τα τρία μοναδικά γνωστά χρυσά κισσινά στεφάνια με ευθύγραμμο ελασματοειδές φυλλοφόρο στέλεχος.

³² Αριθ. ευρετ. Jg. 64.304.7. Oliver 1966, 271, εικ. 5· Tsigarida 1988, II, U 274, πιν. 99.

³³ Auktion 51 (1975), 122, αριθ. 283· Tsigarida 1988, II, U. 280, πιν. 102.

³⁴ Μουσ. Αγρινίου Μ 534 α, β. ΑΔ 22 (1967), Χρονικά, 319, πιν. 226β (Ε. Μαστροκώστας)· Ζαφειροπούλου, Σταυροπούλου-Γάτσι, Σταμάτης 2011, 48, 132, αριθ. 94. Ευχαριστώ ολόθερμα τον συνάδελφο Γιώργο Σταμάτη της ΛΣΤ' ΕΠΚΑ για την ευγενική αποστολή υψηλής ανάλυσης ψηφιακών φωτογραφιών των δύο τεμαχίων του στεφανιού από την Καφορράχη Αιτωλίας, όπου φαίνεται ότι ο τρόπος σύνδεσης των φύλλων στο στέλεχος της χονικίδας γίνεται με εισδοχή των μίσχων σε θηλιές και αναδιπλώση του τμήματός τους που προεξέχει, όπως περίπου στα ροδιακά παραδείγματα. Βλ. παραπάνω, σημ. 23.

³⁵ Αριθ. ευρετ. 307. Laffineur 1980, 408, αριθ. 96, εικ. 105· Tsigarida 1988, II, U 286, εικ. 104b.

³⁶ Δεσποίνη 1966, 26.

³⁷ Ένα εύγλωττο παράδειγμα αυτής της εξοικείωσης αποτελεί η απεικόνιση του κισσοστεφανωμένου προσώπειου της Νέας Κωμωδίας «ὁ θεράπων ἡγεμών» στο έμβλημα ψηφιδωτού δαπέδου πολυτελούς ροδιακής οικίας, το οποίο εκτίθεται στη μόνιμη έκθεση του Καστέλλου «Ρόδος 2400 χρόνια». Παπαχριστοδούλου κ.ά. 1993, 35, εικ. 22.

οποίοι δραστηριοποιούνταν στην πόλη.³⁸ Ανάμεσά τους, αξιόλογη επιρροή φαίνεται ότι είχε το κοινό των Διονυσιαστών, των λατρευτών, δηλαδή, του θεού Διονύσου.³⁹ παρ' όλα αυτά, παραμένει ανεξακριβωτο κατά πόσο τα κίσσινα στεφάνια των ροδιακών νεκροπόλεων υποδηλώνουν, ως κτερίσματα, ότι ο νεκρός ιδιοκτήτης τους υπήρξε πράγματι μέλος του κοινού των Διονυσιαστών· η κατάθεση ενός κίσσινου στεφανιού στον τάφο θα μπορούσε ενδεχομένως να σχετίζεται και με κάποια ιδιότητα του νεκρού κατόχου του, εν πάση περιπτώσει όχι ασύμβατη με τον διονυσιακό κύκλο, όπως για παράδειγμα ηθοποιός, κιθαρωδός κ.ο.κ.

Θα ήταν τουλάχιστον αδόκιμο αν υποστηριζόταν ότι η διονυσιακή λατρεία με τις χθόνιες προεκτάσεις των συμβολισμών της είχε ριζώσει περισσότερο στην ελληνιστική Ρόδο παρά σε άλλο μέρος του ελληνιστικού κόσμου· τα ευρήματα, ωστόσο, μαρτυρούν ότι η παραπάνω συσχέτιση είναι και για τη Ρόδο όχι αμελητέα. Η συστηματική παρουσίασή τους ξεφεύγει από τα όρια αυτού του άρθρου και για τον λόγο αυτό απαριθμούνται μονάχα εν συντομία μερικά χαρακτηριστικά μνημεία που σχετίζονται άμεσα και με το θέμα μας: το μικρό πήλινο ειδώλιο του Μουσείου Ρόδου που απεικονίζει συμποσιαστή στεφανωμένο με φύλλα κισσού βρέθηκε από την γράφουσα κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής στην αρχαία ροδιακή νεκρόπολη.⁴⁰ το ειδώλιο είναι ακόμη αδημοσίευτο αλλά υποθέτουμε ότι απεικονίζει τον ίδιο τον Διόνυσο στεφανωμένο με κισσό, όπως γνωρίζουμε από τη πλούσια εικονογραφία του σε παραστάσεις αγγείων. Σε τέτοια περίπτωση, είναι σαφής ο υπαινιγμός της θεϊκής συμμετοχής στο ατέλειωτο συμπόσιο του πέρα κόσμου. Η μορφή του Διονύσου, επίσης, εικονίζεται και στην ανάγλυφη σύνθεση που σώζεται, πολύ φθαρμένη και διαβρωμένη, στο μνημειώδες ταφικό συγκρότημα του Κορακόνερου, στην ανατολική περιοχή της ροδιακής νεκρόπολης. Στην ανάγλυφη σύνθεση του Κορακόνερου, έχουμε απεικόνιση πομπής με διονυσιακή ευφορία (οι ερμηνείες για τις παριστανόμενες μορφές δεν έχουν ακόμη οριστικοποιηθεί) και, σε ένα τελικό στάδιο, την θριαμβική επιφάνεια του θεού που την υποδέχεται.⁴¹ Μία αδημοσίευτη ανάγλυφη μαρμαρίνη πλάκα στις αποθήκες του Μουσείου Ρόδου,⁴² η οποία εικονίζει την επιστροφή του Ηφαιστου στον Όλυμπο, επαναλαμβάνει εν μέρει το θέμα της μνημειώδους σύνθεσης του Κορακόνερου. Ένας μικρός κισσοστεφανωμένος βωμός στην κάτω αριστερή γωνία αυτού του αναγλύφου τονίζει επιπλέον τον διονυσιακό χαρακτήρα του θέματος. Επιφάνεια θεοτήτων απεικονίζεται επίσης και στη λεπτομέρεια του βάθους της ανάγλυφης πόρινης πλάκας με επένδυση κονιάματος από τη ροδιακή νεκρόπολη,⁴³ όπου εικονίζεται σκηνή με νύμφες ή μαινάδες και τράγο που τον σέρνουν για θυσία. Στην αριστερή πλευρά του

³⁸ Για τα ροδιακά κοινά βλ. Foucart 1873, 110-112· Polland 1909, 317-321, 521-522· Pugliese Carratelli 1939-1940, 146 κ.ε.· Fraser 1977, 58-70· Gabrielsen 1997, 120 κ.ε.· Πατσιαδά 2013, 231-245 και Maillot 2015 με βιβλιογραφικές παραπομπές.

³⁹ Foucart 1873, 111-112· Morelli 1959, 37-42 και ιδιαίτερα 39, όπου παρατίθενται οι σχετικές επιγραφικές μαρτυρίες· ο ίδιος, 122-126 για συνοπτικό απολογισμό των δεδομένων της λατρείας του Διονύσου στη Ρόδο.

⁴⁰ Μουσείο Ρόδου ΕΙΔ 1237. *ΑΔ* 45 (1990), Χρονικά, 476, πιν. 240δ (Ε. Κανίνια). Επίσης, Κανίνια 1994-1995, 123, σημ. 111.

⁴¹ Bilde 1999, 227 κ.ε. και ιδιαίτερα 235-240.

⁴² Αριθ. ευρετ. Γ 270.

⁴³ Μουσ. Ρόδου Inv. 4633. Jacopi 1928, 27, εικ. 9· Maiuri 1932, 47-49, εικ. 23· Κωνσταντινόπουλος 1986, 234, εικ. 262.

αναγλύφου σώζεται μισοκαταστραμμένη μορφή νεαρού Σατύρου που προσδίδει διονυσιακή διάσταση στην παράσταση. Ίσως το ανάγλυφο προέρχεται από ευρύτερη σύνθεση που αναπτυσσόταν σε σειρά πλακών. Οι θεϊκές «επιφαινόμενες» μορφές δεν έχουν ταυτιστεί αλλά από τα κατάλοιπα των καταστραμμένων περιγραμμάτων τους και τα ενδύματα έχει προταθεί η ταύτισή τους με γυναικείες θεότητες (Δήμητρα και Κόρη; ή Λητώ και Άρτεμις;). Ωστόσο, δε θα έπρεπε ίσως να αποκλειστεί η ταύτισή τους με Διόνυσο και Αριάδνη.

Από τα μνημεία των ροδιακών νεκροπόλεων, τα οποία αποτυπώνουν το μοτίβο του κισσίνου στεφανιού, αξίζει να αναφερθεί η μαρμάρινη ενεπίγραφη πλίνθος του Μουσείου Ρόδου, η οποία στη μπροστινή της όψη φέρει ανάγλυφα βουκράνια μέσα σε στεφάνια, από τα οποία το μεσαίο είναι στεφάνι κισσού. Η επιγραφή αναφέρει τα ονόματα των συζύγων (πιθανότατα μελών κάποιου κοινού) Άριστοβούλου/ Τερμεσσέως/ εύεργέτα/ χοραγήσαντος τρίς/ και τᾶς γυναικὸς/ Ίσιγόνης/ Ἐφεσίας/ εύεργέτιδος.⁴⁴ Άλλο παλαιό και γνωστό εύρημα, είναι ο ταφικός όρος από την Κάμρο που τώρα βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο· ουσιαστικά πρόκειται για την κορύφωση κιονίσκου-όρου νεκροταφείου, η οποία αποδίδεται σαν αγγείο πόσεως (κάνθαρος) με ανάγλυφο γύρω του στεφάνι κισσού, κάτω από το οποίο σώζεται επιγραφή· ο Fraser, συμπληρώνοντάς τη, επιβεβαιώνει την ανάγνωσή της ως «(όςρος) άποτάφων τάφων», δηλαδή όριο νεκροταφείου αποτάφων, ατόμων (μάλλον δούλων που κατέστησαν πολίτες λόγω ανδραγαθίας), τα οποία αποκόπτονται από το περιβάλλον των οικογενειακών τάφων.⁴⁵

Ένα ακόμη σημαντικό νεώτερο εύρημα είναι ένας επιτάφιος ενεπίγραφος κυλινδρικός βωμός από λάρτιο λίθο, ο οποίος προέρχεται από πρόσφατη σωστική ανασκαφή στην αρχαία νεκρόπολη της Ρόδου με ανάγλυφο στεφάνι φύλλων κισσού να τον περιζώνει.⁴⁶

Τα παραπάνω μνημεία, τα οποία σταχυολογήθηκαν κάπως βιαστικά, δείχνουν ότι στη ροδιακή νεκρόπολη «διακινείται» ένα πλούσιο ρεπερτόριο απεικονίσεων κισσίνων στεφανιών, τα οποία υπονοούν α) ότι το θέμα πέρα από οποιαδήποτε θρησκευολογική ή χθόνια συσχέτισή του είναι εξαιρετικά οικείο και β) ότι τα κισσίνα στεφάνια, ως έργα χρυσοτεχνίας, θα πρέπει να αποτελούσαν τμήμα της παραγωγής ενός τοπικού μάλλον εργαστηρίου παρά εισαγόμενα προϊόντα.

Είναι αξιοσημείωτο ότι εκτός από τα χρυσά στεφάνια με φύλλα κισσού, από τις νεκροπόλεις του αρχαίου ροδιακού κράτους προέρχονται και αρκετά ακόμη ολόχρυσα στεφάνια με λογχόσχημα φύλλα, από τα οποία τουλάχιστον τρία σώζονται ολόκληρα.⁴⁷

Η πλούσια παράδοση της χρυσοτεχνίας στη Ρόδο, η οποία ανιχνεύεται ήδη από τουλάχιστον τον έβδομο αιώνα, κατά την ελληνιστική περίοδο διαχέεται μέσα στην οικουμενικότητα της καλλιτεχνικής έμπνευσης της εποχής με την ευρύτατη διακίνηση των τεχνοτροπιών-κατασκευαστικών πρακτικών και τη μαζική παραγωγή· συνεπώς, προς το παρόν, στον τομέα αυτό δεν είναι δυνατόν να επισημάνουμε κάποια ιδιαίτερα

⁴⁴ IG XII, 1, 385. Χωρίς αριθ. ευρετ. Μουσ. Ρόδου. Holleaux-Diehl 1885, 121, αριθ. 26. Βλ. και εκτενή σχόλια στον Fraser 1977, 36, 64, σημ. 365 και πίν. 98.

⁴⁵ IG XII, 1, 656· Smith 1904, 365, n. 2400· Fraser 1977, 69-70, εικ. 115a-c.

⁴⁶ Αριθ. ευρετ. Μουσ. Ρόδου Ε 5312. ΑΔ 54 (1999), Χρονικά 938-939 (Φ. Ζερβάκη), εικ. 10: εκτίθεται στην επιγραφική πτέρυγα του Μουσείου Ρόδου.

⁴⁷ Βλ. Κανίνια 1994-1995, *passim* και ιδιαίτερα τα ολόκληρα στεφάνια Μουσ. Ρόδου Μ 1082 (όρυγμα αποχετευτικού αγωγού στην οδό Δημ. Αναστασιάδη), Μ 565 (οικόπεδο Ζουραράκη), και Μ 1383 (ύπαιθρος Ρόδου, Αφάντου).

εργαστηριακά χαρακτηριστικά. Ωστόσο, αναμφισβήτητα, το κέντρο παραγωγής υφίσταται και τα προϊόντα του μετουσιώνουν τον αέριο χρυσό σε συμβολική αντανάκλαση των ιδιαίτερων θεσμών της πόλης, θεσμών που κατά κύριο λόγο διέπονται από τις μεταφυσικές και εσχατολογικές αναζητήσεις της εποχής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανδρόνικος, Μ. 1984. *Βεργίνα*, Αθήνα (Εκδοτική Αθηνών).
- Αρχαία Μακεδονία* 1988 (Κατάλογος της έκθεσης «Αρχαία Μακεδονία» στην Αυστραλία), Αθήνα.
- Δεληβορριάς, Α. 1980. *Οδηγός του Μουσείου Μπενάκη*, Αθήνα.
- Δεσποίνη, Αικ. 1996. *Αρχαία χρυσά κοσμήματα*, Αθήνα.
- Δρούγου, Σ. 1987. «Το ύφασμα της Βεργίνας. Πρώτες παρατηρήσεις», στο *Αμνός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανώλη Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη, 303-315, πιν. 63-69.
- Ζαφειροπούλου, Φ., Σταυροπούλου-Γάτση, Μ., Σταμάτης, Γ. 2011. *Τριχόνειον, Άκραι, Μέτανα. Αίτωλων Πόλεις*, Αθήνα.
- Ζερβάκη, Φ. 2011. Εισαγωγικό κείμενο για την αρχαία Μεγίστη στον επιστημονικό κατάλογο της έκθεσης του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης *Αγונה Γραμμής: ένα αρχαιολογικό ταξίδι στο Καστελλόριζο, στη Σύμη, στη Χάλκη, στην Τήλο και στη Νίσυρο* (Επιμ. Ν. Σταμπολίδης, Γ. Τασούλας, Μ. Φιλήμονος-Τσοποπού), Αθήνα, 26-37.
- Κανίνια, Ε. 1997. «Χρυσά στεφάνια από τη νεκρόπολη της αρχαίας Ρόδου», *ΑΔ* 48-49 (1994-1995), Μελέτες, 97-132.
- Κυπαρίσσης, Ν. 1915. «Περί ανασκαφής γενομένης εν Καστελλορίζω...», *ΑΔ* 1 (1915), Παράρτημα, 62-64.
- Μπέσιος, Μ. 1987. «Ανασκαφές στη Βόρεια Πιερία», *ΑΕΜΘ*, 1, 209-213.
- Παπαχριστοδούλου, Ι. κ.ά. 1993. *Αρχαία Ρόδος 2400. Σύντομος οδηγός*, Αθήνα.
- Πατσιαδά, Β. 2013. *Ρόδος III. Μνημειώδες ταφικό συγκρότημα στη νεκρόπολη της Ρόδου. Συμβολή στη μελέτη της ελληνιστικής ταφικής αρχιτεκτονικής*. Ρόδος-Αθήνα.
- Τσιγαρίδα, Ε.-Μπ., Ιγνατιάδου, Δ. 2000. *Ο Χρυσός των Μακεδόνων*, Αθήνα (έκδ. Τ.Α.Π.Α.).
- Τσιγαρίδα, Ε.-Μπ., Ιγνατιάδου, Δ., Κουράκης, Ο. 2011. *Χρυσά στεφάνια και διαδήματα. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη.
- Ashton, N.G. 1995. *Ancient Megisti: The Forgotten Kastellorizo*. University of Western Australia Press.
- Berthold, R.M. 1984. *Rhodes in the Hellenistic Age*, London.
- Bilde, P.G. 1999. «Dionysos among tombs: Aspects of Rhodian Tomb Culture in the Hellenistic Period», στο V. Gabrielsen, P. Bilde, T. Engberg-Pedersen, L. Hannestad and J. Zahle (eds.), *Hellenistic Rhodes: Politics, Culture and Society* (Studies in Hellenistic Civilisation IX), Cambridge (Aarhus University Press).
- Coche de la Ferté, E. 1956. *Les bijoux antiques*, Paris.
- Foucart, P. 1873. *Des associations religieuses chez les grecs. Thiasés, Éranes, Orgéons*, Paris.
- Frazer, P.M., Bean, G.E. 1954. *The Rhodian Peraea and Islands*, Oxford.
- Fraser, P.M. 1977. *Rhodian Funerary Monuments*, Oxford (Clarendon Press).
- Gabrielsen, V. 1997. *The Naval Aristocracy of Hellenistic Rhodes* (Studies in Hellenistic Civilisation VI), Cambridge (Aarhus University Press).
- Greifenhagen, A. 1970. *Schmuckarbeiten in Edelmetall. Band I. Fundgruppen*, Berlin.

- Heilmeyer, W.-D. 1988. *Antikenmuseum Berlin*, Berlin.
- Jacopi, G. 1928. «Il Museo Archeologico di Rodi. Sculture», *ClRh* I, 21-27.
- Laffineur, R. 1980. «Collection Paul Canellopoulos: Bijoux en or grecs et romains», *BCH* 104, 345-457.
- Maillot, S. 2015. «Foreigner's Associations and the Rhodian State», στο Gabrielsen, V and Thomsen, C.A. (eds), *Private Associations and the Public Sphere. Proceedings of a Symposium held at the Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 9-11 September 2010*, *Sci. Dan. H.* 8, vol. 9, 136-182.
- Maiuri, A. 1932. «Monumenti di scultura del Museo Archeologico di Rodi (Parte Prima)», *ClRh* II, 7-76.
- Morelli, D. 1959. «I culti in Rodi», *StClOr* VIII, Pisa.
- Ogden, J. 1992. *Ancient Jewellery*, London (British Museum Press).
- Oliver A. Jr. 1966. «Greek, Roman and Etruscan Jewelry», *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, vol. 24 (new series), no. 9 (May 1966), 269-284.
- Poland, F. 1909. *Geschichte des griechischen Vereinswesens*, Leipzig.
- Pugliese Carratelli, G. 1939-1940. «Per la storia delle Associazioni in Rodi antica», *ASAA* I-II, 146-200.
- de Ridder, A. 1924. *Musée du Louvre. Département des antiquités grecques et romaines. Catalogue sommaire des bijoux antiques*, Paris.
- Smith, A.H. 1904. *British Museum. A Catalogue of Sculpture in the Department of Greek and Roman antiquities*, vol. III, London.
- Tsigarida, E. 1988. *Metal Wreaths in the Greek World* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, τ. I-II), University of Oxford.
- Auktion 51* (1975): Münzen und Medaillen. Kunstwerke der Antike: Werke der frühen Kulturen in Griechenland, (Auktion 14-15 März 1975, Basel).

Εριφύλη Κανίνια
ΕΦΑ Δωδεκανήσου

α.

β.

Εικ. 1α-β. Το στεφάνι από το Καστελλόριζο (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Χρ 1058).

Εικ. 2. Το στεφάνι από το Καστελλόριζο. Λεπτομέρεια της κορύφωσης.

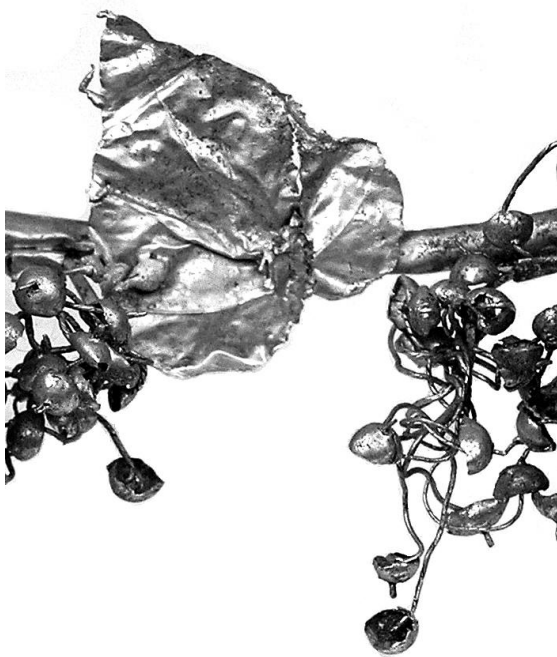
Εικ. 3. Το αριστερό στέλεχος της χοινικίδας (λεπτομέρεια).

Εικ. 4. Το δεξιό στέλεχος της χοινικίδας (λεπτομέρεια).

Εικ. 5. Το στεφάνι από το Καστελλόριζο, ανεστραμμένο και λεπτομέρεια της σύνδεσης των στελεχών της χοινικίδας.

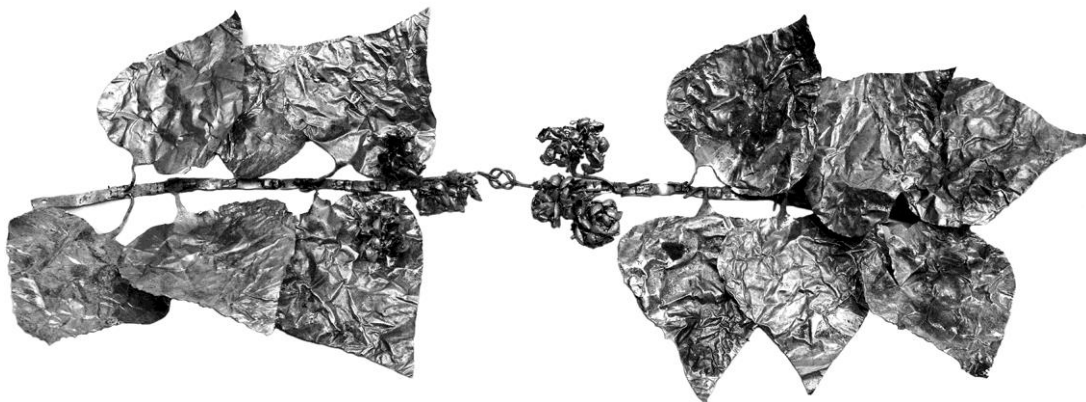
Εικ. 6. Στεφάνι Καστελλορίζου. Το κεντρικό φυλλάριο (λεπτομέρεια).

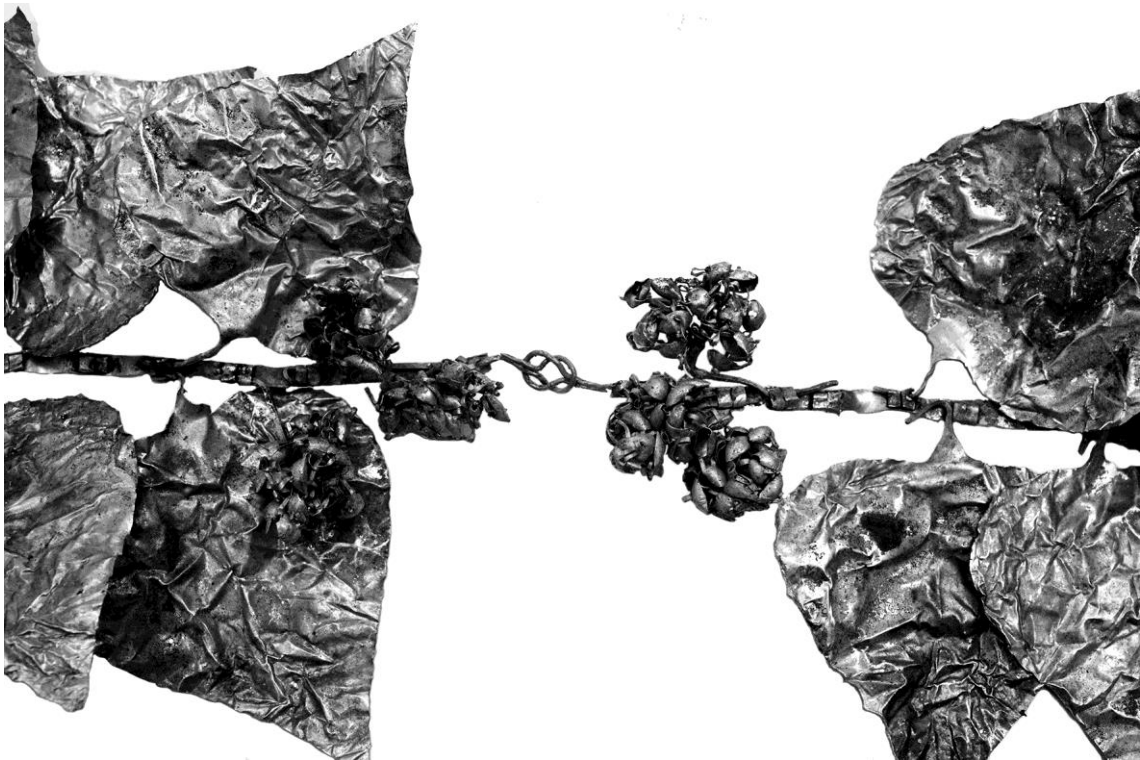
Εικ. 7. Στεφάνι Καστελλορίζου. Λεπτομέρεια με κάθετη λήψη που δείχνει την κόλληση του κεντρικού φυλλαρίου με ρητίνες.

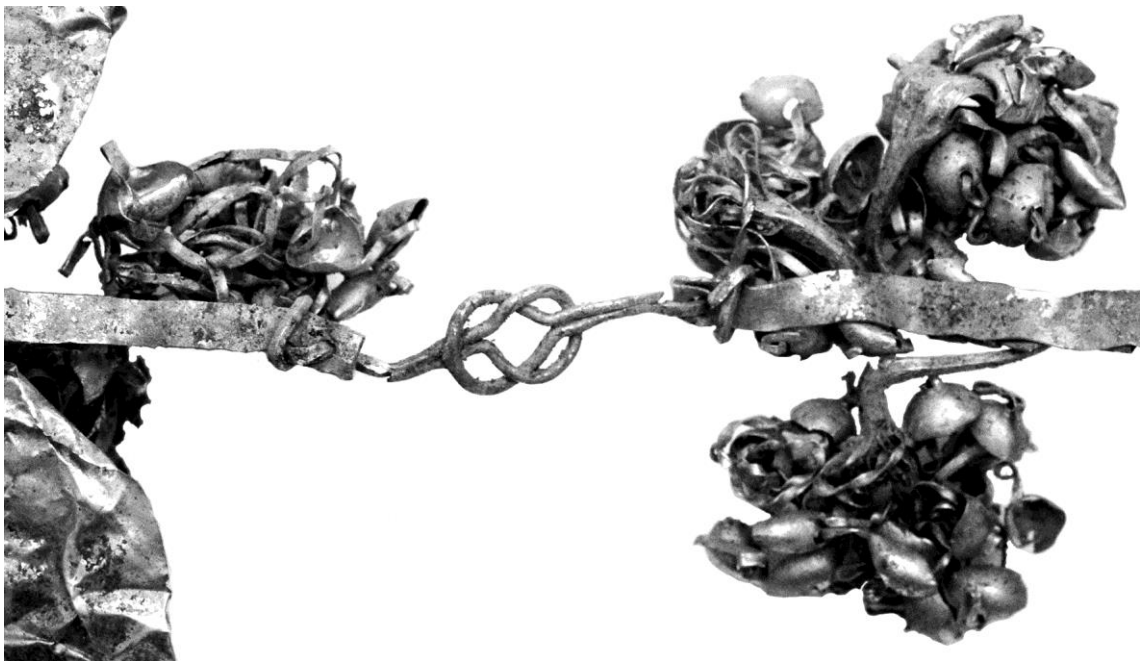
Εικ. 8. Το στεφάνι από το οικ. Μ. Θωμαΐδου της ροδιακής νεκρόπολης (Μουσ. Ρόδου Μ 1529), όπως βρέθηκε μέσα στην οστεοθήκη.

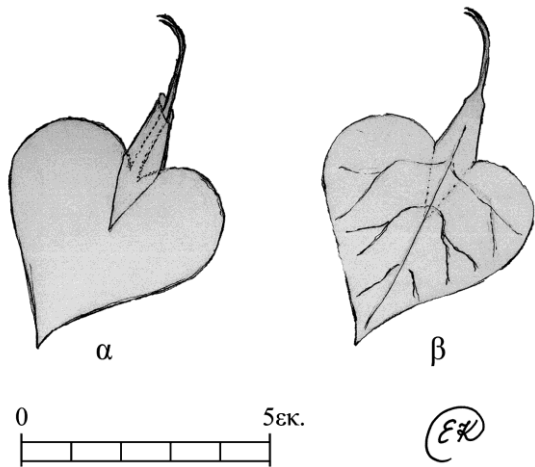
Εικ. 9. Το στεφάνι Μουσ. Ρόδου Μ 1529, μετά τη συντήρησή του.

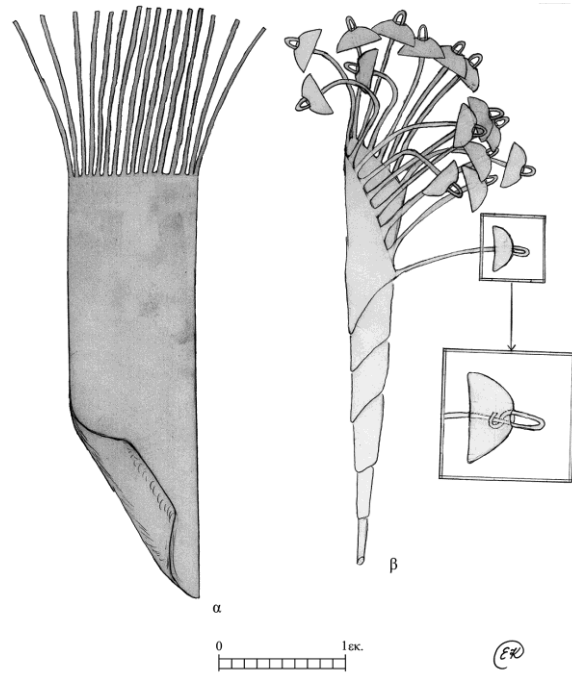
Εικ. 10. Το στεφάνι Μουσ. Ρόδου Μ 1529. Λειπτομέρεια του κεντρικού τμήματος.

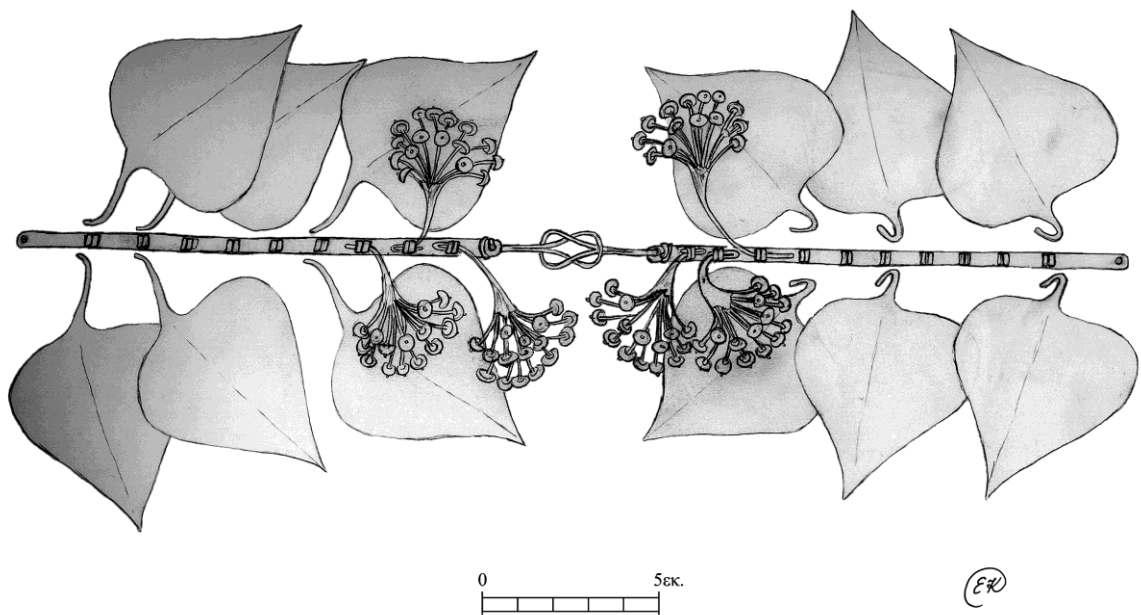
Εικ. 11. Το στεφάνι Μουσ. Ρόδου Μ 1529. Λειπτομέρεια του κεντρικού τμήματος, ανεστραμμένου.

Σχέδιο 1α-β. Σχεδιαστική απόδοση της κατασκευής του φύλλου του στεφανιού από το Καστελλόριζο με τη χρήση πρόσθετου ελάσματος.

Σχέδιο 2α-β. Σχεδιαστική απόδοση της κατασκευαστικής τεχνικής των θυσάνων του κισσίνου στεφανιού Μουσ. Ρόδου Μ 1529.

Σχέδιο 3. Σχεδιαστική απόδοση της κατασκευαστικής τεχνικής του κισσίνου στεφανιού Μουσ. Ρόδου Μ 1529.